קאַפּיטל 6

חורבן-פשעמישל

דער טראַגישער חורבן פון די פשעמישלער יידן רופט אפשר נישט אַרויס ביי יעדן די זעלביקע געפילן. פאַר אַ זייטיקן איז עס — געשיכטע — סטאַטיסטיק, צווישן אַזוי פיל מיליאָנען אויסגעהרגעטע יידן איז עס — נאָך אַ פאַרניכטעטע שטאָט מיט יידן. 22 טויזנט יידן זענען אומגעקומען אין פשעמישל.

אָבער נישט מיטן זעלבן געפיל לייענען עס די עטלעכע הונדערט פשעמישלער יידן, וועלכע זענען דורך פאַרשיידענע ניסים, לעבן גע־בליבן און זענען צעשפּרייט איבער פאַרשיידענע לענדער. זיי, די לעצ־טע פשעמישלער יידן, האָבן פאַרלוירן דאָס שענסטע און דאָס בעסטע, וואָס זיי האָבן פאַרמאָגט — משפחה, טאַטע־מאַמע, שוועסטער און ברידער — אַלע זענען זיי אין שרעקלעכער אכזריות אומגעקומען.

דער, וואָס איז דאָרט נישט געווען, קאָן זיך איבערהויפּט נישט פאָרשטעלן, דאָס, וואָס מען רופט דאָס טראַגישע קאַפּיטל — געטאָ.

נאָך אַלע דעפּאָרטאַציעס און שיקאַנעס, דער עיקר נאָכן אָוועק־שיקן אין יאַנאָווער לאַגער ביי עלף הונדערט יידן, האָט זיך ערשט אָנגעהויבן די אמתע טראַגעדיע פון פשעמישלער יידנטום. עס זענען שוין פון לאַנג אַרומגעגאַנגען קלאַנגען, אַז מען וועט אַלע יידן פאַר־מאַכן אין אַ געטאָ. אָבער מען האָט עס נאָך אַלץ נישט געגלויבט, נישט געוואָלט גלויבן, כאָטש מען האָט געגעבן געוווּסט, אַז אין קראָקע זענען שוין די יידן מער ווי אַ יאָר פאַרמאַכט אין געטאָ. יידן האָבן געהאָפט, אַז פשעמישל וועט אויסמיידן אַזאַ אומגליק. אָבער אָנהייב יולי 1942 איז שוין קלאָר געוואָרן, אַז אין די עטלעכע גאַסן איבער דער באַן־בריק וועט געשאַפן ווערן דאָס געטאָ.

מיין פאָטער איז געלונגען אויף דער קאָפּערניקאַ־גאַס אין אַן עק הויז, צו באַקומען אַ קליינע וווינונג, צוזאַמען מיט נאָך אַ משפּחה, און דערלעבן — נאָך אַ צימערל אויף אַ וואַרשטאַט. ער האָט זיך באַזאָרגט מיט אַ וועגעלע, אויפגעלאָדן אַלע שווערע מאַשינען מיט דעם געצייג, מיט די בלעכן, מעש, קופּער און אייזן. מען איז נאָך געווען אַזוי נאַאיוו און געגלויבט, אַז די סיטואַציע וועט זיך דאָך נאָרמאַליזירן, און מען וועט אונז לאָזן רואיק עקזיסטירן. דער צוגאַנג צום געטאָ איז געווען דורך דער באַן־בריק. מיט די וועגעלעך האָט מען געמוזט מאַכן צוויי מאָל אַזאַ לאַנגן וועג דורך דער צווייטער בריק דורכצופאָרן.

כדי צוצוקומען צו דער בריק, האָט מען געמוזט דורכגיין דעם פּלאַץ פון באַנהויף. אַזוי ווי פּשעמישל איז געווען אַ וויכטיקער פאַר־בינדונגס־פונקט צווישן מזרח און מערב, איז דער פּלאַץ פאַרן באַנ־הויף תמיד געווען פול באַלייגט מיט דייטשע סאָלדאַטן, וואָס האָבן געוואַרט אויף צוגן אין דער ריכטונג פון מזרח, קיין רוסלאַנד, אויפן פראָנט וואָס האָט זיך אַלץ מער אַריינגעשניטן אין די רוסישע געביטן. גייענדיק איינמאָל דורכן פּלאַץ, מיטן אַנגעהאָנגענעם מגן־דוד אויפן לינקן אָרעם, האָט אַ דייטשער אָפיציר מיך צוגערופן: „קאָם, דו פאַר־פלוכטער יודע!". האָב איך אים, אַזוי ספּאָנטאַן, געענטפערט: „גיי, דו פאַרפלוכטער דויטשע" . . . אַזוי ווי ער האָט דאָס דערהערט, און דאָס נאָך צווישן אַנדערע זעלנער, כאַפּט ער אַרויס דעם רעוואָלווער. ווי נאָר איך האָב דערבליקט זיין זשעסט, האָב איך מיך אַוועקגעדרייט, געלאָפן צווישן אַלע אַנדערע סאָלדאַטן, צווישן די אָנגעהויפטע פּעק־לעך און טאָרניסטערס. אין איין רגע בין איך שוין געווען אויף דער בריק איבער דער באַן, אַרויפגעלאָפן אַ 20 טרעפּלעך, געלאָפן ווייטער און כסדר נאָכגעבליקט צי דער דייטשער אָפיציר לויפט מיר נישט נאָך.

פון שרעק און האַרצקלאַפּעניש, בין איך דערנאָך עטלעכע טעג נישט דורכגעגאַנגען דורך דעם פּלאַץ ביים באַנהויף. איך האָב געמאַכט אַ דאָפּלטן וועג דורך דער צווייטער בריק, כדי צוצוקומען צום אָרט, ווו עס איז באַשטימט געוואָרן פאַרן געטאָ.

דעם 15־טן יולי 1942 איז מיט איין מאָל געקומען די פאַראָר־דענונג, אַז עס ווערט געשאַפן דאָס געטאָ, און אַלע יידן פון פּשעמישל טאָרן זיך מער נישט געפינען אויסערהאַלב דעם ווין־ראַיאָן. אַ ייד,

וואָס וועט נאָך דער דאָטע זיך געפינען אויף דער אַרישער זייט, וועט דערשאָסן ווערן.

אין שטאָט איז גלייך געוואָרן אַ בהלה. ווי קאָן מען אין געציילטע טעג אַלץ אַריבערפירן, וואָס מען האָט דערויף געאַרבעט אַ גאַנץ לעבן? און ווי קאָן מען געפינען פּלאַץ אין שטיבער פון עטלעכע גאַסן פאַר איבער צוואַנציק טויזנט יידן? דערצו נאָך האָבן די דייטשן שוין געהאַט אַריבערגעפירט קיין פשעמישל ביז פינף טויזנט יידן פון די אַרומיקע דערפער, שטעט און שטעטלעך. און דאָס אַלץ איז נישט געגוג געווען פאַרן אַנגעלאָפענעם עולם יידן. מען האָט זיי אויך איינגעאָרדנט אין די קאַשאַרן, ווו מיר האָבן געאַרבעט ביי שלעזינגערן. אויפן פּלאַץ האָט מען אויפגעשטעלט סלופעס. אַריבערגעצויגן אַ דעכל, און די בודקעס האָבן געדינט אַלס אַן אָרט דורכצושלאָפן אַ נאַכט, ווייל גאַנצע טעג איז מען געווען אין דרויסן און אַרומגערעדט די שווערע לאַגע. מען האָט געטראָגן מיט זיך טעפּלעך און געגאַנגען צום פּלאַץ פון יודן־ראַט, ווו מען האָט באַקומען אַ ביסל זופּ. עס איז געווען אַ וואַסערדיקע זופּ. דער הונגער אין שטאָט איז שוין געווען גרויס. מענטשן זענען געשוואָלן געוואָרן פון הונגער.

די גאַנצע שטאָט איז פול געווען מיט טראַנספּאָרט־וועגעלעך. עס איז אָבער נישט אַזוי לייכט געווען צו באַקומען אַ וועגעלע, אַריבער־צופירן אין די עטלעכע אָפּגעטיילטע גאַסן פון געטאָ דאָס ביסל ווירט־שאַפט, וואָס יעדער איינער האָט אין דער קורצער צייט געמוזט ברענ־גען צו שלעפּן פון זייערע אַלטע היימען. אָבער מען האָט זיך דאָך אַרויסגעהאָלפן איין ייד דעם אַנדערן. איינער האָט אויסגעבאָרגט ביים אַנדערן אַ וועגעלע. דאָס איז געווען די יידישע סאָלידאַריטעט אין אַ שווערן נויט־מאָמענט, אין אַ טראַגישער לאַגע. מען האָט געזען איבער די גאַסן פאַניענקעס, וועלכע האָבן קיינמאָל קיין האַנט אין קאַלט וואַסער נישט אַריינגעטאָן, ווי זיי זענען מיט איין מאָל געוואָרן טרעגערס און געשלעפּט שווערע פּעק צום קוואַרטאַל פון באַשטימטן געטאָ.

מיר, דאָס הייסט, מיין יינגערער ברודער און איך, האָבן ווידער געהאַט אַריבערצופירן אַלע מאַשינען און די בלעכן. אָבער דאָס מאָל איז עס אַזוי לייכט נישט געווען. מען האָט עס אַלץ געמוזט שלעפּן פונעם קעלער אויף דער באַשטאָוואַ־גאַס, וואָס האָט אונז געדינט ווי אַ וואַרשטאַט. עס איז געווען 10, אָדער 12 טרעפּלעך אַרויפצושלעפּן. מען איז שוין געווען שוואַך, אויסגעשעפּט. עס זענען געווען שווערע

מאַשינען, צו פרעסן, בויג־מאַשינען צו מאַכן קאַלאַנקעס. יעדע זאַך איז געווען אַ שאַד איבערצולאָזן. אין אַזעלכע שווערע צייטן, האָט מען געמיינט, אַז יעדער חפץ וועט צונוץ קומען. מען האָט איבערגעלאָזן אַ סך זאַכן, מען האָט אָבער געמוזט מיטנעמען אונזערע מעבל, בעטגעוואַנד. אַזוי האָט מען גאַנצע טעג געשלעפּט אין געטאָ אַריין, וואָס נאָר מ'האָט געקאָנט, כאָטש פיל פּלאַץ איז אין דער נייער דירה נישט געווען. קיינער פון אונז איז מער נישט געגאַנגען צו דער אַרבעט בעת דער איבערזידלונג, ווייל אַלץ האָט געמוזט איבערגעפירט ווערן ביזן 15־טן יוני.

צו דער דאַטע האָט מען אָפּגעשלאָסן דאָס געטאָ. און מאָרגנס, יידן האָבן זיך צוערשט אפילו געפילט זיכערער, צוזאַמען מיט אַלע יידן, ווי אין דער שטאָט, ווו מען איז געווען אויסגעשטעלט אויף שיקאַנעס מצד אַלערליי פּוילישע און אוקראַינישע שאַנטאַזשיסטן און דייטשן. די אוקראַינער און פּאָליאַקן האָבן נאָר געזוכט יעדע געלעגנהייט צו מסרן, שאַנטאַזשירן, כדי צו באַרויבן די יידן, וואָס זענען געשטעלט געוואָרן אויסער יעדן געזעץ.

אַזוי איז געווען אַ פאַל, ווען אַ בחור פון אונזער הויף, ער האָט געהייסן יאַנצי יאַכטשיס (זיין מוטער האָט געהייסן יאַכטשי); ער האָט נישט געהערט צו דער גוטער געזעלשאַפט, ער איז געווען אַ שלעגער. יעדער האָט פאַר אים מורא געהאַט, כאָטש ער האָט געהאַט אַ גוט האַרץ, קיינעם נישט געלאָזט שלעכטס טאָן, געלאָפן העלפן. אַ שלעגער, אַ מעסער־שטעכער, האָט ער זיך אין געטאָ אויפגעפירט גאָר אַנ־האַרץ, קיינעם נישט געלאָזט שלעכטס טאָן, געלאָפן העלפן. אַ שלעגעראַאישן ייד, וואָס פאַרטיידיקט זיינע ברידער יידן. אין דער צייט, איידער מיר זענען פאַרמאַכט געוואָרן אין געטאָ, איז ער אַוועק אין די אַרומיקע דערפער, אַראָפּגענומען פון זיך דעם אָרעם־באַנד מיטן מגן־דוד, מען זאָל נישט דערקענען, אַז ער איז אַ ייד. ביי די פּויערים אין די דערפער האָט ער איינגעקויפט אַביסל לעבנס־מיטל, און געברענגט עס אין שטאָט אַריין. דערמיט האָט ער געהאַט די מעגלעכקייט צו דערנערן זיין משפחה, און נאָך פאַרדינען אַביסל געלט. די פּאָליאַקן האָבן אויך געפירט אַזאַ האַנדל מיט יידן, און ווען זיי האָבן געזען, אַז יאַנצי גייט אַרום איבער די דערפער, איינקויפן לעבנס־מיטל, האָט עס זיי געקרענקט. די פּויערים האָבן נישט גענומען קיין געלט, נאָר ווערט־זאַכן — טישטוכער, לייטיכער, אַנצוגן, שיך. דאָס אַלץ האָבן זיי צוגענומען

כמעט בחצי חינם, פאַר אַ שטיקל ברויט, פאַר אַ ליינטוך, אַן אָנצוג — אַ קילאָ קאַרטאָפל.

איז זיי נישט געפעלן וואָס יאַנצי גייט אַליין אין די דערפער איינ־קויפן און צאָלט נאָר מיט געלט, אָנשטאָט חפצים און זאַכן. האָבן זיי אים געמסרט פאַר דער געשטאַפּאָ; פּוילישע פּאָליציי האָט אים נאָכגעשפּירט און אים געכאַפּט אין אַ דאָרף, וווּ ער האָט איינגעקויפט הינער. ווייל יידן האָבן, לויט דער פאַראָרדענונג, קיין פליש נישט געטאָרט עסן. זיי האָבן אים געוואָלט אַלץ צונעמען, אים אַרעסטירן. האָט זיך אָנגעהויבן אַן אַמפּעריי, אַ קריגעריי, און די פּויערים, וואָס האָבן אים פאַרקויפט דאָס עסנוואַרג, האָבן זיך געשטעלט אויף זיין זייט, נישט דערלאָזט מען זאָל עס אים קאָנפיסקירן.

געזען אַזוי, האָבן אים די פּאָליציאַנטן כלומרשט געלאָזן אַוועקגיין און אויפן וועג זענען זיי אים ווידער באַפאַלן, און אים באַשולדיקט, פאַרוואָס ער גייט אָן דעם אָרעם־באַנד מיטן מגן־דוד; ווייל פאַר דעם קומט טויט־שטראָף. זיי האָבן דעם אורטייל גלייך אויסגעפירט, אים אויפן אָרט דער־שאָסן און אים געפירט צום יידישן בית־עולם. דאָרט האָט מען יאַנצין מיט אַ טאָג שפּעטער באַערדיקט.

אַזוי טראַגיש האָט זיך געענדיקט די העלדישקייט פון אַ יידישן בחור, וואָס האָט אַריינגעשמוגלט אַביסל עסנוואַרג אין געטאָ אַריין פאַר די הונגעריקע יידן. ער האָט פאַר דער מלחמה געהערט צו דער אונטער־וועלט, אַ מעסער־שטעכער, אַ שלעגער, אָבער מלחמה־צייט האָט ער, ווי אַלע יידן, געטראָגן אַ גרויסע פאַראַנטוואָרטלעכקייט. אַ גרויסע סכנה איז געווען אַראָפּצונעמען דעם אָרעם־באַנד מיטן מגן־דוד פון דער לינקער האַנט, ווען מען איז געגאַנגען אויף דער אַרישער זייט.

איך אַליין בין איינמאָל געגאַנגען אָן דעם באַנד ביז צו דער סמאָל־קי־גאַס. ס׳איז געווען ווייט, כ׳בין געגאַנגען צו אונזערע אַ געוועזענע באַדינערין. זי איז געווען זייער פאַרוווּנדערט און דערשראָקן, מיך דער־זעענדיק. איך האָב ביי איר געבעטן אַביסל לעבנס־מיטל. האָט זי מיר געגעבן, וואָס זי האָט געהאַט אין שטוב צום עסן, און מיך געבעטן כ׳זאָל מער נישט קומען, ווייל זי האָט מורא פאַר די גוישע שכנים. און ווען כ׳בין צוריקגעגאַנגען אין געטאָ, האָב איך זיך זייער געשראָקן, כאָטש איך האָב זיך געשלייכט דורך אַלע קליינע געסלעך. כ׳בין שוין געווען גליק־לעך, ווען איך בין בשלום צוריקגעקומען, און האָב באַשלאָסן, אַז מער גיי איך נישט אָן דער באַנד און אַליין, אויף דער אַרישער זייט.

אָבער עס זענען געווען יידן, וועלכע האָבן ריזיקירט און דאָך גע־גאַנגען. און אויף דעם האָבן געוואַרט די שמאַלצאָווניקעס. דאָס זענען געווען די פּוילישע אונטערוועלט־באַנדעס. זיי האָבן אויסגענוצט דעם יידישן אומגליק, אַרומגעגאַנגען כסדר און געשמעקט, נאָכגעקוקט יעדן איינעם, צי ער איז נישט קיין פאַרשטעלטער ייד. אויף זייער זייט איז געווען די פּוילישע פּאָליציי, די געשטאַפּאָ. פיל יידן זענען, ליידער, אַריינ־געפאַלן אין זייערע לאַפּעס.

מיטן שאַפן פונעם געטאָ, האָט זיך זייער ווילדעווען אַביסל גע־צוימט. זיי האָבן אַצינד געזוכט אַנדערע מיטלען, ווי אַזוי צו זויגן דאָס יידישע בלוט. כמעט יעדן אָוונט האָבן זיי צוגעברענגט צום פּלויט פון געטאָ אַביסל עסנוואַרג און איינגעטוישט עס אויף טעקסטיל־סחורות. די פּאָליאַקן האָבן פאַר אַ שטיקל ברויט זיך איינגעשאַפּט יידישע חפצים, יידיש האָב־און־גוטס.

די לאַגע איז וואָס אַמאָל געוואָרן אַלץ ערגער. די ראַציעס זענען צוגעטיילט געוואָרן דורכן יודען־ראַט. נאָך אַ ביסל זופּ האָט מען גע־מוזט שטיין שעהען־לאַנג אין דער ריי. יידן זענען געשוואָלן געוואָרן פון הונגער. דערצו האָט זיך גלייך געמאַכט אַן עפּידעמיע. דאָס יידישע שפּי־טאָל איז געווען איבערגעפולט מיט קראַנקע.

מיר האָבן געהאַט מזל. איין טאָג פאַרן הערמעטישן פאַרמאַכן דאָס געטאָ, האָבן עטלעכע פּויערים געברענגט צו אונז אין דער פרישער אַטעליע אַ וועגעלע קאַרטאָפל, מעל. זיי האָבן אונז אויפגעזוכט, ווי אַלטע באַקאַנטע, די פּויערים, מיטן גלח. דעם חוב זענען זיי אונז שולדיק געווען פאַרן פאַריכטן דעם דאַך פון דער צערקווע, אַ רוסיש־קאַטוילישע קירכע.

מען קאָן זיך נישט פאָרשטעלן אונזער פרייד און איבעררגאַשונג, אַז נאָך אַזוי פיל צרות, וואָס מען לעבט איבער, געפינען זיך נאָך אָנשטענ־דיקע פּויערים, וואָס געדענקען, אַז מען האָט פאַר זיי געאַרבעט און באַ־צאָלן זייער חוב.

אין געטאָ האָט געראַיעט מיט יידן. טויזנטער האָבן זיך אויפגע־האַלטן אין די הייף, אונטער אַ דעכל, אין די קעלערס, אויף די בוידע־מער. אַ גאַנצן טאָג איז מען אַרומגעגאַנגען אויף די גאַסן, מען האָט גע־שמועסט, געשפּאַרט זיך, דיסקוטירט, אפילו געזונגען, געשפּילט אין שאַך. פיל פרומע יידן זענען געזעסן און געלערנט אַ בלאַט גמרא מיט תוספות. עס האָט זיך געקאָנט דוכטן, אַז זייער מאָראַל איז געווען פיל העכער,

ווייל זיי האָבן נאָך, נעבעך, געגלויבט, אַז דער השם יתברך וועט העלפן, עס וועט קומען אַ ישועה און מיר וועלן אויסגעלייזט ווערן . . .

די וועלטלעכע האָבן אויף אַ גאַנץ אַנדערן אופן אויסגעדריקט זייער בטחון. עס האָבן זיך געשאַפן גרופּעס, וואָס האָבן גלייך צונויפגעזאַמלט ביכער, געלייענט, דיסקוטירט, אַריינגעטייטשט. דער יודען־ראַט האָט זיי איבערגעגעבן אויף דער קאָפּערניקאַ־גאַס אַ מאַגאַזין פון אַ פאַרלאָזענער פאַבריק. זיי האָבן דאָרט פון ברעטער צוזאַמענגעקלאַפּט פּאָליצעס פאַר די ביכער, וועלכע יידן האָבן מיט זיך מיטגענומען פון זייערע פאַרלאָזענע היימען. דער לייטער פון דער ביבליאָטעק איז געווען דער באַוווסטער היסטאָריקער, וואָס האָט זיך געפונען מיט אונז, מתתיהו מיזעס. צוזאַמען מיט נאָך צוויי־דריי באַקאַנטע פערזענלעכקייטן, האָבן זיי געאָרדנט די ביכער.

אַזוי האָט יעדער איינער פון די גרופּן געהאַט זיין געביט. די רעליגיעזע — ביים לערנען, די וועלטלעכע — ביי דער ביבליאָטעק. אָבער אַלע צוזאַמען זענען שעהען־לאַנג געשטאַנען איר דער רייע ביים יודען־ראַט, צו באַקומען אַ ביסל זופּ.

די, וועלכע האָבן ביזן פאַרמאַכן דעם געטאָ, געאַרבעט אין שטאָט ביי עפנטלעכע אַרבעטן, ביי דער ווערמאַכט, אין שעכט־הויז, זיי אַלע האָבן ווייטער געאַרבעט, זענען אַרויס אין שטאָט אַרבעטן. אפילו די, וואָס האָבן געאַרבעט ביי פּריוואַטע פירמעס, האָבן באַקומען אַן אויסווייז און יעדן פרימאָרגן האָבן זיך צוזאַמענגענומען הונדערטער יידן, געפירט דורך פּוילישע פּאָליציאַנטן דורך דעם שטראָז, ווייל יידן האָבן אויפן טראָטואַר נישט געטאָרט גיין. מיין עלטערער ברודער הערמאַן האָט געאַרבעט ביי אַ פּריוואַטן פּאַפּיר־הענדלער און האָט יעדן טאָג געליפערט שרייב־פּאַפּיר צו אַלע שטאָטישע אונטערנעמונגען, אפילו צו דער געשטאַפּאָ.

מיר, פיר אַרבעטער, צוויי סטאָלער און צוויי בלעכער, האָבן ווייטער געאַרבעט ביי דער אַלטאַנקע אין גאָרטן פון דער געשטאַפּאָ. דאָרט האָבן אויך געאַרבעט צען יידישע באַדינער און עטלעכע זענען דאָרט אפילו געשלאָפן.

אין איין העלן פרימאָרגן, ווען מיר זענען געגאַנגען צו דער אַרבעט, — אויף אַ געווויסן וועג צעשיידן זיך די גרופּן, יעדער אין זיין ריכטונג — איז צו דער גרופּע פון די פליישער־אַרבעטער, קצבים, אויפן וועג צום שעכט־הויז, אַלע געזונטע און שטאַרקע, קאָלאָסן, מיטאַמאָל אַנ־

געקומען די פוילישע פּאָליציי מיט דער געשטאַפּאָ, זיי אַרומגערינגלט און באַוואַכטערהייט זיי געפירט אויפן נאַרמאַלן וועג. אָבער באַלד אַוועק־געפירט אין אַן אַנדערער ריכטונג. די פּופּציק שטאַרקסטע יידן פון געטאָ האָבן זיי געפירט צו דער באַן־סטאַציע. דאָרט האָבן שוין געוואַרט וואַגאָנען. אַלע זענען זיי אַריינגעשטופּט געוואָרן אַהין, און זענען ערגעץ ווו אַוועקגעפירט געוואָרן. מען האָט שוין קיינמאָל נישט געוווסט ווו זיי זענען פאַרשוווּנדן. זיי זענען קיינמאָל מער נישט צוריקגעקומען.

דאָס איז געווען אַ שטיקל אַרבעט פון דער געסטאַפּאָ. ווי שטאַרק זיי זענען נישט געווען מיט זייערע מאַשין־געווער, די עס־עס־לייט, מיט זייערע פוילישע און אוקראַינישע אַרויסהעלפער, האָבן זיי שטיל דורכ־געפירט זייער שטיקל אַרבעט צו פאַרניכטן די שטאַרקסטע פון געטאָ. זיי האָבן עס נישט געזאָגט אָפן, אַז זיי ווילן פאַרניכטן די יידן. זיי האָבן מורא געהאַט פאַר אַ רעאַקציע פון אַזאַ יאַנטשי.

זיי האָבן מורא געהאַט פאַר די קצבים־יונגען, וואָס קאָנען זיך אומ־גיין מיט אַ מעסער. אפילו ווען עס איז געקומען די אַלגעמיינע אויסזידלונג, האָבן זיי אויך נישט געזאָגט, אַז מען פירט יידן צו פאַרניכטונג, זיי האָבן נאָר געזאָגט, אַז מען שיקט אויף אַרבעט, „נאָך אָסטן״.

דער טראַגישער פאַל האָט אַרויסגערופן אַ גרויסן טרויער און אַן אומזיכערקייט ווייטער צו גיין צו דער אַרבעט אין שטאָט, אויף דער אַרישער זייט. אָבער צו דער אַרבעט האָט מען געמוזט גיין. מען האָט ביי דער געלעגנהייט אויך געקענט ברענגען עפּעס צו עסן אין געטאָ אַריין. די סיטואַציע האָט זיך פון טאָג צו טאָג פאַרערגערט. מען האָט אָנגעהויבן צו אַנטלויפן פון געטאָ. יעדער, וואָס האָט געהאַט אַן אויס־זיכט, אַ באַקאַנטשאַפט אויסערן געטאָ, האָט אַרויסגעשיקט איינעם פון דער משפחה, כדי זיך צו פאַרשטעלן. עס איז אָבער געווען זייער שווער אַרויסצובאַקומען זיך, נאָר איינצלנע איז געלונגען, ווייל די פּוי־לישע שכנים האָבן געהאָלפן די דייטשן, האָבן געלאָכט מיט שאָדנפרייד, וואָס יידן זענען פאַרשפאַרט און מען ברענגט זיי ביסלעכווייז אום. זיי האָבן, פּונקט ווי די נאַציס, געוואָרט אַז דאָס „יידישע פּראָבלעם זאָל געלייזט ווערן״ דורך מאָרד.

אַן אַ דאַך איבערן קאָפּ, אַן עסן, איז די מאָראַל פון דער באַפעל־קערונג אין פּשעמישל געפאַלן זייער שטאַרק. מען האָט איינגעזען, אַז מיר גייען צום אומקום. דאָס צוזען מיט די אייגענע אויגן ווי מ׳האָט די 50 יידישע קצבים געפירט צו דער שחיטה, האָט אַלעמען שטאַרק צעב־

ראַכן. דעמאָלט, ווען מען האָט אַוועקגעשיקט די עלף הונדערט יידישע בחורים אין יאַנאָווער לאַגער, האָט מען נאָך אַלץ געהאָפט און געגלויבט, אַז מען שיקט זיי ווירקלעך צו דער אַרבעט. עס זענען טאַקע פון צייט צו צייט אָנגעקומען בריוו פון לאַגער. אויך פון איינצלנע, אַנטלאָפענע, האָט מען געוווסט, אַז זיי לעבן. אָבער מיט די קצבים איז געווען אַ שרעק־לעכער קלאַפּ.

אַזוי זענען פאַרביי דריי־פיר טעג. דער קאַמף פאַר דער טעגלעכער עקזיסטענץ האָט געמאַכט פאַרגעסן די צרות. עס איז אַפילו צוריקגע־קומען די געמיטלעכקייט, די פריילעכקייט — דאָס לעבן גייט ווייטער! די פּאַרטיי־דיסקוסיעס, וואָס זענען ביז דער מלחמה געווען שאַרפע, דינאַמישע, אַפילו ברוטאַלע, זענען אַצינד אַלע אַוועקגערוקט געוואָרן אין אַ זייט. אַלע האָבן זיך דערפילט אייניק אין זייער אומגליק. מען האָט אַצינד גערעדט וועגן רעליגיע, פילאָזאָפיע, פּאָליטיק, אָבער צו קיין שאַרפע דיסקוסיעס איז מער נישט געקומען.

די באַליבטע טעמע איז געווען אַצינד — עסן. די אויסגעהונגערטע מענטשן האָבן געחלומט וועגן אַ שטיקל טרוקן ברויט. יאָרן לאַנג איז עס אַלעמען נאָכגעגאַנגען, ביז דער באַפרייאונג. נישט איין מאָל האָט מען ריזיקירט מיטן לעבן, כדי צו באַקומען עפּעס צו עסן. דאָס לעבן גופא האָט געשפּילט אַ קלענערע ראָלע, ווי אַ שטיקל ברויט, צו שטילן דעם וועלפישן הונגער. צו דער מדרגה קען דערפירט ווערן אַ מענטש...

דעמאָלט האָט מען שוין אין געטאָ געשמועסט, אַז עס זענען פאַראַן ערנסטע קלאַנגען, אַז מען וועט דעם גרעסטן טייל יידן אַוועקשיקן אַר־בעטן אין די אָסט־געביטן. וואָס און ווען האָט זיך קיינער נישט געקענט פאָרשטעלן, און אַמווייניקסטן — אַז דאָס אַוועקשיקן אויף אַרבעט, איז גאָר פאַקטיש — אומצוברענגען די מענטשן. צו דעם געדאַנק האָט מען זיך נאָך אַלץ נישט געקענט דערטראַכטן, ווייל דאָס איז געווען קעגן יעדן מענטשלעכן שכל.

אַלע האָבן אָבער געפילט, אַז דאָס פאַרמאַכן יידן הערמעטיש אין געטאָ, צענדליקער טויזנטער, אויף אַזאַ קליינעם שטח, אָן מעגלעכקייט — צו אַרבעטן, עפּעס צו פאַרדינען, צו דערנערן זיך — מיט דעם, האָבן אַלע געפילט, אַז עס דערנענטערט זיך אַ קאַטאַסטראָפע. ווייל מען האָט שוין געוווסט, וואָס די דייטשן האָבן געמאַכט מיט די קצבים, אָבער אַז מען וועט פשוט אויסמאָרדן צענדליקער טויזנטער מענטשן, דאָס האָט זיך

קיינער דעמאָלט נאָך נישט געקאָנט פאָרשטעלן, אפילו נישט די גרעס־טע פעסימיסטן.

עטלעכע טעג ערב דעם 27־טן יולי זענען אַרומגעגאַנגען קלאַנגען, אַז עס איז אַראָפּגעקומען אַ זאָנדער־קאָמאַנדאָ פון ס. ס., געסטאַפּאָ, ליט־ווישע און אוקראַינישע פּאָליציי, און עפּעס גרייט זיך דאָ. עס איז אַלע־מען באַפאַלן אַ גרויסע שרעק, אַ פּאַניק. פון קיין בונקערס, אויסבאַ־האַלטן זיך, האָט מען נאָך דעמאָלט נישט געוווּסט. דאָס איז געווען די ערשטע אויסזידלונג־אַקציע. מען איז געווען אומבאַהאָלפן. די רייען ביים יודן־ראַט נאָכן ביסל זופּ, האָבן זיך פאַרקלענערט. אַזוי איז דעם 26־טן יולי שוין באַקאַנט געוואָרן, אַז מען וועט איבערזידלען צוויי־דריטל פון דער יידישער באַפעלקערונג. אַז דאָס געטאָ וועט ווערט איינגע־טיילט אין דריי טיילן און יעדע דריי טעג וועט אַן אַנדער טייל אויס־גערייניקט ווערן פון יידן; אויסער די, וועלכע וועלן האָבן אַ באַשייני־קונג פון יודען־ראַט, אַלס „נוצלעכער" יודע.

עס איז געוואָרן אַ געפערלעכע שטופעריי און פּאַניק אַרום דער געביידע פון יודן־ראַט. די יידישע מיליץ האָט פאַרשטעלט דעם איינגאַנג און קיינעם נישט צוגעלאָזט. דער עולם האָט זיך אַזוי געשטופּט איינער אויפן אַנדערן, ביז עס איז מיטאָג־צייט געמאָלדן געוואָרן, אַז אין אָוונט וועט מען אַרויסגעבן באַשייניקונגען — ווער עס איז אַנערקענט אַלס „נוצלעכער יודע". דערווייל האָט יעדער באַקומען אַ צעטל מיט פאָלגנ־דיקע צען פונקטן:

1) יעדע משפחה מוז, אַלע צוזאַמען, קומען אויפן זאַמל־פּונקט, וואָס געפינט זיך אויפן גרויסן פּלאַץ „טאַרגאָוויצאַ".

2) קומען מוז מען ביז 6 אַזייגער פרי. דער, וואָס וועט קומען שפּעטער, וועט דערשאָסן ווערן.

3) עסן דאַרף יעדער מיטנעמען אויף 3 טעג.

4) יעדער דאַרף מיטנעמען שטאַרקע שיך.

5) יעדער דאַרף מיטנעמען אַרבעטס־קליידער.

6) יעדער דאַרף מיטנעמען אַרבעטס־וועקצייג.

7) יעדער דאַרף מיטנעמען דאָס בעסטע, וואָס ער פאַרמאָגט.

8) יעדער האָט אַ רעכט מיטצונעמען אַ פּעקל ביז צען קילאָ.

9) יעדעס פּעקל, וואָס וועט וועגן מער ווי 10 קילאָ, וועט קאָנפיס־קירט ווערן.

10) יעדער איינער, וואָס וועט געטראָפן ווערן אין אויסזידלונגס־טייל אָן אַן אויסווייז פונעם יודן־ראַט, געשטעמפלט דורך דער געס־טאַפּאָ, וועט דערשאָסן ווערן אויפן אָרט.

אין דעם געדרוקטן צעטל איז אויך געווען אָנגעגעבן, אַז דאָס געטאָ ווערט פון איצט אָן איינגעטיילט אין דריי טיילן:

דער ערשטער טייל, וועלכער באַשטייט פון דער קאָפּערניק־גאַס מיט עטלעכע זייטן־געסלעך, מוז זיך שטעלן אויפן זאַמל־פּלאַץ שוין מאָרגן פרי, דעם 27־טן יולי, פאַר זעקס אַזייגער פרי. די יידן האָבן זיך אָנגעהויבן צוזוגרייטן, ווייל קיינער האָט נישט געוווּסט ווער עס וועט זיין דער גליקלעכער און באַקומען דעם אויסווייז פון יודן־ראַט.

די יידן האָבן געפּאַקט די פּעקלעך, איבערגעוויגן עטלעכע מאָל, עס זאָל חלילה נישט זיין מער ווי צען קילאָ, לויט די שטרענגע פאַר־שריפטן פון די דייטשן. בעסער צען דעקאָ ווייניקער, ווי מער. אַזוי וועט מען זיין זיכער, אַז מען וועט נישט קאָנפיסקירן די פּעקלעך.

אַזוי נאַיוו, לייכט־גלויביק, פאַרבלענדט, זענען די אָפּגענאַרטע יידן אין געטאָ געווען, נישט וויסנדיק, נישט פאַרשטעלנדיק זיך, וואָס זיי דערוואַרט אין דער אמתן.

דערווייל האָבן מיר, די יוגנט, זיך אַרומגעדרייט אין געטאָ און געפּאַרשט, וואָס מען קען מאַכן?

טרעף איך אָן אויף אַ באַקאַנטער פרוי, מיט איר טאָכטער. ביידע אַמפּערן זיך און וויינען. די מוטער פאַרקלאָגט זיך, אַז זי האָט חדשים לאַנג געאַרבעט, כדי צוצוגרייטן אַ באַהעלטעניש, און איצט, ביי דער אַקציע, וויל די טאָכטער זיך נישט באַהאַלטן. די טאָכטער שרייט, אַז זי וויל נישט שטאַרבן, זי וויל נישט מען זאָל זי שיסן, אויב מען וועט אַנטדעקן איר באַהעלטעניש. אָבער ווען זי וועט גיין אויפן אויסזידלונג־פּלאַץ, האָט זי נאָך אַ מעגלעכקייט צו בלייבן לעבן...

איך ברענג עס ווי אַ באַווייז, אַז די יידן אין געטאָ האָבן נישט אָנגעהויבן צו וויסן, אַז מען פאַרנאַרט זיי, אַז זיי גייען אַליין צו דער שחיטה.

נאָך אַ פאַל. אין זעלבן נאָכמיטאָג טרעף איך אָן דעם פאָטער פון אונזער חבר קלמן גולן, גאָלדפאַרב, וועלכער לעבט היינט אין ישראל. זאָגט ער מיר: „וואָס האָב איך מורא? איך טו מיר אָן מיין אַרבעטס־אָנצוג, נעם מיר מיינע ווערקצייג און גיי אויפן פּלאַץ. איך בין אַ גוטער שלאָסער און מיר וועט גאָרנישט געשען. אַזאַ אומזיכערע אַטמאָספער

האָט געהערשט אַ טאָג פאַר דער אַקציע. עס איז געווען די גרויסע מורא, וואָס זיי האָבן פאַראויסגעפילט, אויסגעזידלט צו ווערן פון דער היימ־שטאָט פּעשמישל, וווּ מען איז געבוירן, געלעבט, אַלע האָבן געהאַט זייער עקזיסטענץ, און פאַרבראַכט די שענסטע יאָרן פון זייער יוגנט. עס האָט געהייסן, אַז מען שיקט אַלעמען אויף אַרבעט אין די אָסט־געביטן, אַזוי האָבן זיי אָפּגעאַרבעט פאַרזיכערט, די דייטשע באַהערדן.

גאָר אינגיכן האָבן זיך אַלע דערוווּסט, אַז מען האָט די יידן אָפּ־גענאַרט. אָבער אין דעם טאָג פון 27־טן יולי 1942 איז קיינעם נישט איינגעפאַלן, אַז דאָס איז דער אָנהייב פון דער „ענדגילטיקער לייזונג״. מען האָט געגלויבט די דייטשן, מען האָט געגלויבט דעם יודן־ראַט, וועלכער איז באַשטאַנען פון אַלט־איינגעזעסענע, בכבודיקע פּשעמישלער איינוווינער, אַז מען וועט אַלע בלויז שיקן צו דער אַרבעט.

אויפפאַלנד איז גלייך געווען, אַז אין אַלע מעלדונגען און פאָדע־רונגען, האָט מען געדראָט מיט טויט־שטראָף. דאָס געטאָ איז שוין נאָכ־מיטאָג־צייט אַרומגערינגלט געוואָרן דורך פּוילישער, אוקראַינישער און ליטווישער פּאָליציי. קיינער האָט מער נישט געקענט אַריין און ארויס־גיין פון געטאָ, אויסער עטלעכע מיטגלידער פון יודן־ראַט. זיי זענען געגאַנגען צו דער געסטאַפּאָ נעמען די געשטעמפּלטע אויסווייזן פאַר די יידן, וועלכע ווערן אַנערקענט אַלס „נוצלעכע יודן״.

אין די שפּעטע אָוונט־שעהן זענען שוין טויזנטער יידן געווען פאַרזאַמלט פאַר דער געבײדע פונעם יודן־ראַט און געוואַרט, געהאָפט, אַז זיי וועלן זיין צווישן אָט דער פּריווילעגירטער קאַטעגאָריע. זיי האָבן זיך געשטויסן איינער אויפן אַנדערן, כדי צו זיין וואָס נענטער צו די טירן, צום הילעכער, וואָס האָט אויסגערופן די נעמען, כדי, חלילה, נישט צו פאַרהערן.

די רעאַקציע פון מענטשן, ווען זיי שטייען פּנים אל פּנים פאַר דער געפאַר פון פאַרניכטונג, איז נישט די זעלבע, ווי ווען מען האָט נאָך אַ שטיקל האָפענונג געראַטעוועט צו ווערן. נישט איין מאָל בין איך געווען אין איין ריי מיט יידן, וועלכע האָבן געוווּסט, אַז זיי גייען צו פאַרניכטונג. אַזוי בין איך געשטאַנען מיט 50 פראַנצויזישע יידן, וועל־כע זענען פון אַ לאַגער אָנגעקומען מיט אונז קיין אוישוויץ. זיי האָבן געוווּסט, אַז זייער גורל איז געחתמעט, זיי וועלן לעבעדיק פון דאָרט נישט אַרויס. זייער פּסיכישער צושטאַנד איז אָבער נישט געווען אַזאַ

רואיקער ווי אונזערער. מיר האָבן דאָך געהאָפּט אַרויסצוגיין לעבעדיק פון דעם פייער.

דאָס זעלבע איז געווען, ווען מיר זענען אין די צענדליקער טויזנ־טער געשטאַנען און געהאָפּט, אַז מיר וועלן דאָך קענען בלייבן אין געטאָ און נישט ווערן אַרויסגעשיקט.

מען קען זיך פרעגן: פאַרוואָס האָבן אַלע דאָך געוואָלט בלייבן אין דעם פאַרשאָלטענעם געטאָ? כאָטש עס איז נישט געווען וואָס צו עסן, נישט ווו צו וווינען און מען איז געווען אויסגעשטעלט יעדן טאָג אויף שיקאַנעס פון אַלע זייטן. ס'איז אָבער געלעגן אין הינטערבאַוווסט־זיין ביי יעדן ייד די מורא פאַר אַן ענדערונג. אַן ענדערונג איז זיכער — צום ערגערן. און אַזוי איז טאַקע געווען — ביז דער באַפרייאונג אין 1945, איז יעדע ענדערונג נישט געווען צום בעסערן, נאָר צום ערגערן. אויסער איין פאַל, ווען איך האָב פאַרלאָזט דעם טויטן־לאַגער בירקענוי, ביי אוישוויץ, ווו עס איז מיט עטלעכע טעג שפּעטער אויסגעבראָכן אַ טיפוס־עפּידעמיע און מען האָט כמעט אַלע דעפּאָרטירטע אומגעבראַכט.

מיט דעם געפיל פון הינטערבאַוווסטזיין זענען דעמאָלט אַלע יידן געשטאַנען ביים יודן־ראַט און געציטערט אימת־מוות פאַר דער אויס־זידלונג. מען איז געשטאַנען אין איין ציטערניש און געוואַרט, מען זאָל אויסרופן זייערע נעמען.

אָוונט־צייט האָבן זיך אָבער אַלע געמוזט פונאַנדערגיין, מיטן שווערן געפיל, אַז מאָרגן, זעקס אין דער פרי, מוזן זיי גיין אויפן אויסזידלונגס־פּלאַץ. און וואָס עס וועט זיין, ווייס איין גאָט!

אין יעדער משפחה האָט מען געפּאַקט די פּעקלעך. ביי אונז איז אָבער געווען נאָך אַ שווערער פּראָבלעם: וואָס מאַכט מען מיט דער באָבען, די מוטער פון מיין מאַמען, וועלכע איז אַלט געווען איבער 100 יאָר? זי האָט נאָר געקענט גיין מיטן שטעקעלע אָנגעשפּאַרט. און וואָס מאַכט מען מיטן קינד פון מיין עלטערן ברודער? דאָס יינגעלע איז אַלט געווען קוים 3 יאָר. ווי אַזוי קען מען אַ קינד מיטנעמען צו דער אַרבעט? די פאַרצווייפלונג איז געווען אין לשער. די שעהן גייען. מען מוז אָנ־הייבן צו פּאַקן די פּעקלעך. מיר האָבן גאָרנישט געהאַט צוגעגרייט, ווייל מיר זענען געווען זיכער, אַז מיר וועלן בלייבן אין שטאָט — וואָס הייסט, מיין ברודער אַרבעט ביי אַ פּאָלקס־דויטש און ליפערט עטלעכע מאָל אין דער וואָך שרייב־פּאַפּיר פאַר דער געסטאַפּאָ. איך אַרבעט ביי דער ווערמאַכט... [see below]

האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז מיר זענען געווען זייער נאַיוו און גע־גלויבט, אַז דאָס אַלץ קען אונז עפּעס העלפן. ווען איינער טרינקט זיך, כאַפּט ער זיך אָן אין אַ מעסער. אַזוי איז געווען מיט אונזער גאַנצער משפּחה.

ווען איך און מיינע ברידער זענען אַהיימגעקומען און דערציילט, אַז מיר זענען נישט אויף דער ליסטע און מיר קענען נישט בלייבן אין געטאָ, אַז מיר מוזן מאָרגן אין דער פרי גיין צום אויסזידלונג־פּלאַץ, האָט עס אין דער היים אַרויסגערופן אַ גרויסן טרויער און פאַרצווייפלונג. פאַר מיין מוטער איז געווען די גרעסטע זאָרג — וואָס טוט מען מיט דער אַלטער באָבען פון איבער הונדערט יאָר, און וואָס טוט מען מיטן קינד פון מיין ברודער? פאַר זיך אַליין האָט זיך קיינער נישט געזאָרגט, גלייך מיר וואָלטן געווען זיכער, אַז מיר וועלן זיך שוין ווי עס איז אַן עצה געבן ביי אַן אַרבעט, וואָס די דייטשן זאָגן צו, אַז מען פירט אונז אַהין.

דער טאָג פון 27־טן יולי 1942 איז געווען דער סאַמע טרויעריקס־טער טאָג פאַרן פשעמישלער יידנטום.

מען האָט אין געאייל גענומען צוגרייטן די פּעקלעך, 10 קילאָ פאַר יעדן איינעם. געגנוי אָפּגעוויגן. אַזוי נאַיוו זענען מיר נאָך געווען. די מוטער און די באָבע האָבן געבאַקן געבעקסן, וואָס ווערן נישט שנעל אויסגעטריקנט. מען האָט אַלץ געוויגן און איבערגעוויגן, ס'זאָל חלילה נישט זיין מער אויף דער וואָג. די רואיקסטע צווישן אונז איז די גאַנצע צייט געווען מיין שוועגערין, און איר ברודער, ווייל ביידע האָבן גע־שטאַמט פון בערלין. זיי האָבן אונז באַרואיקט, אַז מען דאַרף נישט קיין מורא האָבן. זיי קענען די דייטשן. זיי זענען דאָך געבוירן אין בערלין, און — זיי ווייסן, זענען זיכער, אַז די דייטשן זענען נישט קיין מערדער... זיי זענען נאָר פּעדאַנטיש, פּינקטלעך, אויסצופירן באַפעלן... מען דאַרף נאָר זען, אַז די פּעקלעך, וואָס מען נעמט מיט, זאָלן נישט וועגן מער ווי 10 קילאָ...

באַלד נאָכדעם, אין אַ פּאָר שעה אַרום, האָבן מיר אַלע געזען, ווי נאַיוו מיר אַלע זענען געווען, אַז מען האָט געגלויבט די דייטשן, מיט זייערע צוזאָגן, ווי אויך דעם יודן־ראַט. אין זעלבן אָוונט בין איך נאָך אַראָפּ אין גאַס, כדי צו זען וואָס עס טוט זיך. קיין סך מענטשן אין גאַס האָט מען נישט געזען, פון צייט צו צייט איז אַ ייד דורכגעלאָפן, צעשראָקן, אַרומקוקנדיק זיך אין אַלע זייטן. מען האָט געפילט די נערוועזיטעט

איבערן גאַנצן געטאָ, וואָס האָט מיט ציטער געוואַרט ביז מאָרגן אין דער פרי.

עס איז געווען די גרויסע פאַרצווייפלונג צווישן די פאַרשפּאַרטע ייִדן, וואָס האָבן פאַראויסגעפילט, אַז קיין גוטס דערוואַרט זיי נישט. יעדע משפּחה האָט געהאַט אירע צרות, אירע זאָרגן. יעדער איינער האָט געזוכט אַ שפּאַרע פון האָפענונג, ווי אַזוי צו ראַטעווען זיך. זיי האָבן גוט געוווסט, אַז אויב מען פירט נישט אויס פּינקטלעך די דייטשע באַפעלן, דערשיסן זיי אויפן אָרט. איך האָב די מענטשן מיטגעהאָלפן, מיט וואָס איך האָב נאָר געקענט. ביי מיר איז געווען אַ געפיל און אַ מאָדנע זיכערקייט, אַז איך וועל די אַלע צרות, די מלחמה, איבערלעבן, און וועל אַמאָל קענען דערציילן מיינע קינדער, אין וואָס פאַראַ שוידער־לעכער לאַגע מיר האָבן זיך דעמאָלט געפונען. אויף קיין איין מאָמענט איז מיר נישט געקומען אויפן זינען, אַז איך וועל די מלחמה נישט איבער־לעבן. און אפשר האָבן פיל ייִדן אַזוי געטראַכט, און זענען, ליידער, מער נישטאָ צווישן די לעבעדיקע.

די גאַנצע נאַכט זענען אין געטאָ די ייִדן נישט געשלאָפן, נישט געקענט צומאַכן קיין אויג. יעדער האָט געגרייט זעקלעך, מיט העננערס, מען זאָל עס קענען אָנטון אויף זיך, פאַרוואַרפן אויף דער פּלייצע, ווייל אַ וואַליזקע קען מען אויפן ווייטן, אומבאַקאַנטן וועג פאַרלירן. אַ גאַנצע נאַכט האָט מען געפּאַקט און געגרייט, מיטגענומען נאָר נוצלעכע זאַכן. עס האָט זיך געוואָלט גלויבן, אַז מען שיקט בלויז אויף אַרבעט. אַז מען וועט לעבן, וועט מען גלייך נאָך דער מלחמה צוריקקומען און זיך ווי־דער איינאָרדענען. אַזוי איז יעדער זיכער געווען, אַז ער וועט איבער־לעבן די מלחמה. אַפילו מיין באָבע, פון איבער 100 יאָר, האָט געזאָגט, אַז זי וויל נאָר דערלעבן היטלערס מפּלה, מער נישט...

אַ גאַנצע נאַכט האָבן מיר געקוקט דורכן פענצטער. ווייל מיר האָבן געוווינט אויף קאָפּערניקאַ־גאַס, אַן עק הויז, און אפשר 5 מעטער פונעם פּלויט, וואָס האָט אָפּגעצוימט דאָס געטאָ פון דער אַרישער זייט. פון אונזער פענסטער האָט מען אַלץ געזען, וואָס עס טוט זיך אין שטאָט, אויף דער אַרישער זייט.

מיר האָבן פּלוצים דערזען ווי עס זענען אָנגעקומען גרויסע לאַסט־אויטאָס, באַזעצט מיט סאָלדאַטן, פּאָליציאַנטן און געסטאַפּאָ, מיט ס. ס.־לייט. שוין 12 אַזייגער ביינאַכט האָבן זיי אַרומגערינגלט דאָס געטאָ, יעדע פּאָר מעטער אַ סאָלדאַט, מיט אַ מאַשין־געווער.

אַזוי האָבן זיי באַוואַכט דעם הערמעטיש־פאַרמאַכטן וווין־פּערטל פון די פּשעמישלער יידן, אין זייער לעצטן גאַנג צום אומקום. עס איז געווען קלאָר, אַז עפּעס גרייט זיך דאָ, צו אונזער אומגליק. אַזאַ צוגרייטונג האָט אַרויסגערופן אַלעמענס שרעק. מען האָט זיך געשראָקן, וואָס דער מאָרגנדיקער טאָג קען אונז ברענגען. יעדע שעה איז דורכגעפאָרן אַן אויטאָ מיט עטלעכע געסטאַפּאָ־לייט און קאָנטראָלירט, אויב אַלץ איז גוט אָרגאַניזירט.

שוואַכע מענטשן האָבן באַקומען נערוון־דערשיטערונגען, נאָך איידער די טרויעריקע אַקציע האָט זיך אָנגעהויבן. דאָס איז אייגנטלעך געווען דער ציל פון די נאַציש מערדער: צוברענגען די יידן צו אַזאַ מצב, אַז זיי זאָלן שוין אַליין זיין צופרידן, אַז מען גייט אַוועק פון אַזאַ גיהנום.

אין אַזאַ שפּאַנונג זענען אַדורך די עטלעכע שעה אין דער נאַכט צווישן 26־טן און 27־טן יולי 1942.

5 אַזייגער באַגינען האָבן זיך שוין פיל יידן געלאָזן גיין פון זייערע היימען, כדי נישט צו פאַרשפּעטיקן, זיין אויפן פּלאַץ פאַר 6 אַזייגער. מיר זענען אויך אַרויס פון דער היים פאַר 5 אַזייגער. דער באָבען האָט מען איבערגעלאָזן אין דער היים. מיר האָבן גאָרנישט געוווסט וואָס מיר זאָלן מאַכן מיט דער באָבען. גיין אַליין קען זי נישט. האָט מען איר פאַרגרייט אַ קליין פּעקעלע פון עטלעכע קילאָ מיט שפּייז, אָפּגעוואַשן זי, אָנגעטאָן זי אין פרישע קליידער און זי איז, נעבעך, געבליבן אין דער היים. זי האָט אונז נאָכגעקוקט מיט טרערן אין די אויגן. דאָס איז געווען דאָס לעצטע מאָל, וואָס איך האָב געזען מיין באָבען.

דאָס קינד פון מיין ברודער האָבן מיר איבערגעלאָזט ביים שכן פון ווייז־אַ־ווי, אויפן זעלביקן שטאָק; יענער האָט געהאַט אַ קאַרטע מיט אַ שטעמפּל אַלס „נוצלעכער יודע".

דעם 27־טן יולי 1942 זענען מיר אַרויסגעגאַנגען פון דער היים, יעדער אָנגעטאָן מיט זיין רוקזאַק. מיר זענען אַלע געווען נידערגעשלאָגן. מיר האָבן געפילט, אַז עס דערוואַרט אונז דאָס ערגסטע. אויף דער גאַס האָבן מיר שוין געטראָפן טויזנטער יידן ציען צום אויסזידלונגספּלאַץ. גייענדיק אַזוי, האָב איך אָנגעטראָפן אויפן ראָג גאַס דעם קולטור־טוער, דעם זייער באַליבטן ביי אונז אין שטאָט, שמעון שוועיבל. ער האָט זייער שטאַרק געוויינט. זיין אַלטע מוטער האָט אים געוואָלט באַרואיקן, אָבער זי האָט עס נישט געקענט. בין איך צו אים צוגעגאַנ־

גען און צו אים גערעדט און אים געזאָגט, אַז אין אַזאַ טראַגישן מאָ־מענט, מוז מען דווקא זיין שטאַרק, נישט לאָזן זיך באַהערשן פון פאַר־צווייפלונג. האָט ער זיך אַביסל באַרואיקט.

שמעון שוועיבל איז געווען מיין גוטער חבר און פריינט, אַ מענטש פון הויכן פּאָליטישן און אינטעלעקטועלן ווערט. איך האָב פון אים אַ סך געלערנט. לויט זיין פּאָליטישער איבערצייגונג, איז ער געווען אַן אַנאַרכיסט, זיין ברודער לייביש — אַ בונדיסט, און איינער פון די בעסטע רעדנער פון יידישן קולטור־פאַרבאַנד ביי אונז אין שטאָט; און אַזעלכע רעוואָלוציאָנערע טוער האָבן זיך צוזאַמענגעבראָכן, ווען זיי זענען געשטאַנען פּנים אל פּנים מיט דער טרויעריקער ווירקלעכקייט.

אין אַזעלכע אומשטענדן קען קיינער נישט וויסן ווי אַזוי עס וואָלט געווען זיין רעאַקציע. אין אַזאַ אומנאָרמאַלער צייט זענען ביי מענטשן פאָרגעקומען מעטאַמאָרפאָזעס, אַז אַזאַ יאַנצי־יאַכצים, וועל־כער האָט געהערט צו דער אונטער־וועלט, איז פּלוצים געוואָרן אַ פאַר־טיידיקער פון יידן; אין דער זעלבער צייט, ווען בכבודיקע יידן, פון אַלע פּאַרטייען, ציוניסטן, בונדיסטן, זענען געווען אין יודן־ראַט און האָבן אויף זיך גענומען אַזאַ פאַראַנטוואָרטלעכקייט פון מיטאַרבעטן מיט די נאַציס און זיי העלפן דעפּאָרטירן פון פּשעמישל די ערשטע עלף הונ־דערט יידן אין יאַנאָוועור לאַגער, און אין יולי 1942 — כמעט 15 טויזנט יידן, אויף אַ זיכערן טויט.

אין יענעם באַגינען זענען מיר אַלע געגאַנגען, צוזאַמען מיט אַנ־דערע טויזנטער יידן, אין דער ריכטונג פון אויסזידלונג־פּלאַץ אויף דער טאַרגאָוויצע, דאָרט ווו ס׳איז געווען דער בהמות־מאַרק און אַלע מיסטן זענען נאָך געווען צעשפּרייט אויפן פּלאַץ. דאָרט איז שוין פון פריער דער גאַנצער פּלאַץ באַשטעלט געווען מיט דייטשן אין אוקראַינישע אַרויסהעלפער.

אַזוי האָב איך געזען דעם טרויעריקן מאַרש פון די יידן צום טויט. די מערסטע האָבן מיטגענומען זייערע אַלטע טאַטע־מאַמע, וועלכע האָבן קוים געקאָנט גיין; זיי האָבן אויך מיטגענומען זייערע קליינע קינדער. וואָס האָבן זיי דען געקאָנט טון? זיי האָבן זיך געזאָגט — וואָס עס וועט זיין מיט אונז, וועט זיין מיט זיי.

דער אַריינגאַנג איז באַשטעלט געווען פון פּוילישע און אוקראַי־נישע אויסוואורפן; זיי זענען געשטאַנען אין צוויי רייען, אָפּגערוקט צוויי מעטער. יעדער וואָס איז דורכגעגאַנגען צום פּלאַץ, האָט געמוזט דורכ־

גיין דורך דעם שפּאַלער. די, וועלכע זענען צוגעקומען נענטער צום פּלאַץ, האָבן שוין געקאָנט באַמערקן דעם אונטערשייד אויף דער זייט, אײדער מען איז דורכגעגאַנגען דעם שפּאַלער, און דער צווייטער זייט, ווו עס האָט שוין געהערשט אַ גיהנום.

קיין צוריק איז שוין נישט געווען. קודם כל האָבן זיך די יידן געשטופּט אַריינצוגיין, מען זאָל חלילה נישט קומען צו שפּעט. אויפן וועג זענען שוין געווען דייטשע סאָלדאַטן. זיי האָבן גאָרנישט געזאָגט, אָבער צוריקגיין וואָלטן זיי נישט געלאָזן; כאָטש קיינער האָט גאָרנישט געוואָלט צוריקגיין, ווייל די מורא מען זאָל נישט דערשאָסן ווערן אויפן אָרט איז געווען אַזוי שטאַרק, אַז מען האָט ליבערשט געוואָלט גיין אויפן אויסזידלונגס־פּלאַץ. אפשר וועט דאָך זיין אַ האָפענונג לעבן צו בלייבן.

אָבער דעם כאָאָס האָט מען גלייך געזען, ווי מען איז נאָר אָנגעקומען צו דער קליינער עפענונג פון די צוויי מעטער, ווו אַלע יידן האָבן געמוזט דורכגיין. פון דער זייט, אײדער מען איז אַריין, איז געווען אַ שטופּעניש. שיקאַנירט איז מען דערווייל נישט געוואָרן. אָבער ווי נאָר מען איז אַריבער די שפּערע, האָט זיך אָנגעהויבן אַ גיהנום. אַדורכגייענדיק דעם שפּאַלער, זענען געשטאַנען כוליגאַנעס, אייניקע אין ציוויל־קליידער, עטלעכע אין דייטשע מונדירן, און אַרויסגעריסן ביי יעדן זייערע פּעקלעך. זיי האָבן אויך אַרויסגעריסן די שטעקנס, אין וועלכע אַלטע יידן האָבן זיך אָנגעלענט, ווייל אַנדערש האָבן זיי נישט געקאָנט גיין. אין די פּעקלעך האָבן דאָך די יידן געהאָט אַריינגעפּאַקט דאָס וויכטיקסטע, וואָס זיי האָבן פאַרמאָגט. מיט איין מאָל איז מען געבליבן ווי נאַקעט, אָן גאָרנישט. מיט די שטעקנס, וואָס די כוליגאַנעס האָבן אַוועקגענומען ביי די יידן, האָבן זיי אָנגעהויבן צו שלאָגן אַלעמען, מען זאָל שנעלער גיין צום אויסזידלונגס־פּלאַץ. עס איז געוואָרן אַ מוראדיקע געשטופּעניש.

דאָרט ווייטער איז געשטאַנען אַ גרופּע באַנדיטן און זיי האָבן אַלעמען באַפוילן אויסצוזעצן זיך, צו צען אין דער ריי, אויף דער ערד, די פיס אונטער זיך. טאָמער האָט עמיץ נישט אַזוי שנעל זיך אַוועקגעזעצט, האָט ער גלייך באַקומען מיט שטעקנס איבערן קאָפּ. נאָך ערגער איז געווען מיט די, וועלכע האָבן נישט באַוויזן אַדורכצוגיין דעם שפּאַלער ביז זעקס אַזייגער באַגינען. די כוליגאַנעס מיט די שטעקנס אין די הענט האָבן געשלאָגן אויף רעכטס און לינקס.

אַזוי האָבן זיך פאַרזאַמלט טויזנטער יידן אויפן פּלאַץ, אויסגעזעצט אויף דער ערד, צווישן מיסט, אַרומגערינגלט פון באַנדיטן, און געוואַרט

וואָס עס וועט דאָ פּאַרקומען. אפילו איך אַליין, וואָס האָב זיך קיינמאָל פון גאָרנישט שטאַרק איבערגענומען, אין מיין יונגן עלטער, בין געווען זייער פאַרצווייפלט. איך האָב שטאַרק באַדויערט, וואָס איך האָב זיך געלאָזט אָפּנאַרן און בין געגאַנגען פרייוויליק אויפן פּלאַץ, ווו עס איז נישטאָ מער קיין שום אויסוועג. מען האָט געמוזט זיצן־בלייבן, אין דער ריי, די פיס אונטער זיך. די געשטאַפּאָ איז דורכגעגאַנגען, געציילט, קאָנטראָלירט צי מען זיצט צו צען אין דער ריי. די רייען זענען געווען עטוואָס אָפּגעטיילט, כדי גענוי צו קאָנען באַרעכענען די צאָל קרבנות, וואָס זיי שיקן צו פאַרניכטונג.

מען האָט אָבער אויסגענוצט די געלעגנהייט, ווען זיי האָבן זיך פאַרקוקט, די היטערס, זיך אין געאייל איבערצוזעצן צווישן משפחות, אָדער באַקאַנטע, צו זיין צוזאַמען. אין דעם טראַגישן מאָמענט האָט אָבער איינער דעם אַנדערן מיט גאָרנישט געקאָנט העלפן. מען זיצט אַזוי שעהען־לאַנג און עס נעמט גאָרנישט קיין סוף. מען קאָן זיך אפילו נישט אויפהייבן צו מאַכן אַ מענטשלעכע באַדערפעניש. און דאָ האָט אויפגעשיינט די זון און האָט גענומען בריען און צוואַרעמען. מען האָט געהאַט דאָס געפיל, אַז נישט בלויז היטלער, די פאַליאַקן, די אוקראַאינער זענען קעגן אונז, ווילן אונז פאַרניכטן, נאָר אויך די זון מאַטערט אונז, איז קעגן אונז. זי ברענט אין אַ פלאַם־פייער.

מענטשן האָבן אָנגעהויבן חלשן, און ס'איז אפילו נישט געווען קיין טרונק וואַסער. די קינדער האָבן געוויינט, געבעטן אַ טרונק; ווייל אַלע פעקלעך, וואָס די יידן האָבן מיטגענומען, האָט מען גלייך ביים אַריינ־גאַנג פאַרכאַפּט ביי זיי. מיטאַמאָל האָבן מיר דערזען, ווי די געשטאַפּאָ ברענגען צופירן אַלע קראַנקע פון שפיטאָל, אפילו די, וועלכע האָבן נישט געקאָנט גיין. אַביסל שפּעטער האָבן זיי געברענגט אַלע יידישע אַרעסטירטע. איצט איז מיטאַמאָל קלאָר געוואָרן, אַז מיר אַלע גייען צו פאַרניכטונג. ווייל אַן אַרעסטאַנט איז קיינמאָל נישט אַרויס לעבעדיק פון זייערע הענט. איין מאָל אין וואָך האָט מען זיי געפירט אויפן בית־עולם און דאָרט זיי דערשאָסן. אַצינד ברענגט מען זיי אויפן אויסזידל־לונגס־פּלאַץ, הייסט ער, אַז מיר וועלן אומקומען צוזאַמען מיט זיי. אַז עס איז נישט אמת, אַז מען שיקט אונז אויף אַרבעט, ווייל אַלע פעקלעך מיטן ווערקצייג האָבן זיי אַוועקגענומען.

עס איז געוואָרן יעדע מינוט ערגער. די קינדער האָבן געוויינט. מען האָט זיי נישט געהאַט וואָס צו געבן צום עסן, צו טרינקען. די פרוי־

ען האָבן געווינט פון פאַרצווייפלונג. די מענער האָבן געביסן די ליפּן, זענען שוואַרץ געווען פון צאָרן אויף זיך אַליין, וואָס זיי האָבן זיך גע־לאָזן אָפּנאַרן און געגאַנגען אויפן אויסזידלונגס־פּלאַץ.

זיצן מיר אַזוי, מיט דער גאַנצער משפּחה, און פּלוצים דערזע איך דעם געשטאַפּאָ־מאַן, וועלכער האָט געקויפט פּאַפּיר און ביורא־זאַכן אין געשעפט, ווו מיין ברודער האָט געאַרבעט. איך האָב אים אויך גע־קענט פון דער אַרבעט ביי דער וועראַנדע, אין גאָרטן פון דער געש־טאַפּאָ. מיר הייבן זיך אויף און ווילן רעדן מיטן געשטאַפּאָ־מאַן, לאָזן אונז די שומרים גאָרנישט צוגיין צו אים. זיי הייבן אָן צו שלאָגן מיט די שטעקנס. דאָס איז געווען אונזער איינציקער אויסוועג — אפשר קאָנען מיר זיך דאָך ראַטעווען. מיר הייבן אָן צו שרייען און זיך דערנענ־טערן צום געשטאַפּאָ־מאַן. יענער, הערנדיק, די געשרייען, קומט צו נענטער און ער דערקענט אונז. קודם גיט ער אַ באַפעל מען זאָל אונז אויפהערן צו שלאָגן.

— וואָס ווילט איר ? — פרעגט ער.

גלייך ווי ער וואָלט נישט געוווסט, וואָס מיר ווילן. איך האָב גלייך אַרויסגענומען מיינע פּאַפּירן און אים געוויזן, אַז איך בין נישט קיין בעל־משפחה און אַ גוטער פאַך־מאַן. איך נעם אַרויס דאָס בלעטל, וואָס מען האָט אין געטאָ געטיילט און ווו עס שטייט, אַז מען שיקט אונז אַלע אויף אַרבעט „נאָך אָסטן”.

— זעסט דאָך אַליין, אַז מען שיקט אונז נישט צו דער אַרבעט. אפילו מיין ווערקצייג האָט מען מיר אַוועקגענומען.

ער קוקט אונז אָן, ווי ער וואָלט אונז געזען דאָס ערשטע מאָל. אינ־גאַנצן אָפּזאָגן קאָן ער נישט. זאָגט ער, אַז ער איז נאָר אַ צווייט־ראַנגי־קער אין דינסט. ער איז אין דער אַדמיניסטראַציע, אין ביורא. דאָ זע־נען מיר געוואָרן נאָכמער פאַרצווייפלט.

— גיב מיר דיינע פּאַפּירן מיט דיין בלעטל — זאָגט ער צולעצט — און איך וועל זען צו רעדן מיטן שעף פון געשטאַפּאָ אין קראָקע, וועל־כער לייטעט מיט דער אַקציע.

אַזוי האָט ביי אונז אויפגעשיינט אַ שיין פון האָפענונג. דער געש־טאַפּאָ־מאַן איז אַוועק מיט מיינע פּאַפּירן און מיר זענען צוריקגעגאַנגען אין אונזערע רייען, זיך אַוועקגעזעצט מיט די פּיס הינטער זיך, געוואַרט און געהאָפט אויף אַ נס. עס איז אַוועק אַ האַלבע שעה און ער איז נאָך נישטאָ. זענען מיר ווידער געוואָרן האָפענונגסלאָז. אָבער מיין ברודער

האָט מיך באַרואיקט. ער האָט מיר געזאָגט, אַז ער קען אים און עס איז אוממעגלעך, אַז ער זאָל האָבן פאַרגעסן, אָדער זיך מאַכן נישט ווייסנדיק.

נאָך אַ גוטער שעה נערוועזער דערוואַרטונג, ווען עס האָט זיך כסדר געמישט האָפענונג, פאַרצווייפלונג, איז ער צוריקגעקומען מיטן הויפּט־שעף פון געשטאַפּאָ אין קראָקע. מיר שפּרינגען גלייך צו צו זיי. זיי גיבן מיר צוריק מיינע פּאַפּירן און זאָגן צו מיין ברודער, אַז מיר זאָלן אויס־ווײלן דריי, ביז פיר הונדערט יונגע יידן, נישט קיין חתונה געהאַטע, און זיי וועלן אַראָפּ פון אויסזידלונגס־פּלאַץ. מען וועט זיי שיקן צו דער אַרבעט. דערהערנדיק דאָס, האָבן מיר שוין באַקומען מוט און זיי גע־זאָגט, אַז אַלע, וואָס מען וועט אַראָפּנעמען, זענען גוטע פאַכמענער און זייער ווערקצייג זענען אין די פּעקלעך, וואָס מען האָט ביי זיי אַוועק־גענומען. האָבן זיי באַלד געגעבן אַ באַפעל די פּוילישע און אוקראַינישע בוליגאַנעס, וועלכע זענען געשטאַנען מיט שטעקנס ביים איינגאַנג, אַז יעדער, וואָס וועט אַראָפּ פון פּלאַץ, האָט רעכט זיך אויסצוזוכן זיינע זאַכן און זיי מיטנעמען.

אויפן פּלאַץ האָט זיך אַרומגעדרייט אַ געסטאַפּאָוויעץ, וואָס האָט געשריגן און געליאַרעמט, געשלאָגן אויף רעכטס און לינקס מיט זיין שטעקן, וואָס ער האָט אַוועקגענומען ביי אַן אַלטן ייד. אַט דער געשטאַ־פּאָ־מאַן איז געוואָרן דער אויפזעער און דיריגענט צו באַשטעטיקן, ווע־מען מען זאָל דאָ אַראָפּנעמען פון פּלאַץ און וועמען נישט. אַזוי האָבן מיר, איך און מיין ברודער, צוזאַמענגענומען יונגע יידן, ווי אויך עלטערע, מיט יעדן געמוזט צוגיין צום געשטאַפּאָ־באַנדיט און זאָגן זיין באַרוף, און ווען ער האָט געזאָגט : „יאָ", האָט דער ייד גלייך גענומען זוכן זיינע זאַכן אויפן באַרג פון די טויזנטער פּעקלעך. מערסטנס האָבן געוווסט מער־ווייניק וווּ די פּעקלעך זייערע ליגן און האָבן זיי געפונען. זיי האָבן צוויי מאָל זיך געמוזט ווייזן פאַרן געשטאַפּאָ־מאַן. דאָס ערשטע מאָל האָב איך זיי פאַרגעשטעלט מיט זיין באַרוף, דאָס צווייטע מאָל מיט זיין פּעקל. מערסטנס מיטליאַריקע יידן האָב איך פאַרגעשטעלט נאָר איין מאָל מיטן פּעקל און איך האָב געזאָגט, אַז די קאָנטראָלע איז ער שוין אַדורך. דאָס האָב איך געמוזט מאַכן, ווייל עס זענען געווען הונדערטער יוגנטלעכע, וועלכע זענען דורך נאַרמאַל, אַז ער האָט די מיטליאַריקע נישט געוואָלט אַדורכלאָזן.

מיין פאָטער האָב איך אַראָפּגעפירט פון פּלאַץ, אפילו נישט ווייזנ־דיק דעם געשטאַפּאָ־מאַן, זייענדיק זיכער, אַז ער וועט אים נישט אַראָפּ־

לאָזן. איך בין אַרומגעגאַנגען אויפן פּלאַץ, און דערזעענדיק מיין חבר שמעון שוועיבל זיצן צוזאַמען מיט זיין ברודער לייביש מיט פרוי און קינד, זיין אַלטע מוטער, זאָג איך אים און בעט אים: „קום אַראָפּ פונעם פּלאַץ״. און ער האָט זיך געוואַקלט, כאָטש זיין גאַנצע משפחה האָט אים געזאָגט ער זאָל אַראָפּגיין. האָב איך אים גענומען ביים שולטער, אויפ־געהויבן און אַראָפּגעפירט. דאַקעגן זיין ברודער לייביש האָט נישט גע־וואָלט פאַרלאָזן זיין משפחה.

איך זאָג „אַראָפּגיין״, ווייל נאָכן פּלאַץ איז געווען אַ בערגל און דאָרט האָבן זיך געזאַמלט די פּאָר הונדערט יידן. איז געווען אַ פאַל פון אַ בלעכער־אַרבעטער, וועלכער האָט געוווינט אין זעלבן הויז, ווי מיר, היבלער האָט ער געהייסן. ער האָט געהאַט גוליעס אויפן פּנים. אָן על־טערער מאַן. קומט ער צו מיר צו, איך זאָל אים אַראָפּנעמען. איז עס גראָד געווען לעבן געשטאַפּאָ־מאַן. קוקט ער אים אָן און זאָגט: „ניין, דו גייסט ניכט אַרונטער״. בלייבט ער אויפן פּלאַץ. אַ האַלבע שעה שפּע־טער קומט ער ווידער צו מיר: „מאַקס, נעם מיך אַראָפּ״. זאָג איך אים: „גיי אַראָפּ, אָבער ווען מען כאַפּט דיך, וועסטו זאָגן, אַז ביסט אַליין אַראָפּ־געגאַנגען״. האָט ער אָנגעהויבן אַראָפּצוגיין. דערזעט אים דער געשטאַפּאָ־מאַן, רופט ער אים צוריק און גיט אים עטלעכע שטעקנס איבערן קאָפּ און פרעגט אים, ווער ס׳האָט אים געהייסן פאַרלאָזן זיין פּלאַץ. ענט־פערט ער, אַז איך האָב אים געהייסן אַראָפּגיין. זאָג איך, אַז איך האָב אים גאָרנישט געזאָגט. נעמט דער געשטאַפּאָ־מאַן מיך אויך שלאָגן מיטן שטעקן איבערן קאָפּ, איבערן רוקן, איך האָב געמיינט, אַז איך וועל שוין נישט אַרויס פון זיינע הענט לעבעדיק. דערנאָך האָט ער זיך באַרואיקט און מיך ווייטער געלאָזט אויפן פּלאַץ, אויסצוזוכן יונגטלעכע, אים פּאָר־צושטעלן. איך בין ווייטער געגאַנגען צווישן די אַלע אומגליקלעכע יידן און אַלע האָבן מיך גערופן ביי מיין נאָמען, אָדער פאַרנאָמען. אין דעם מאָמענט בין איך ביי אַלע געווען ווי אַ משיח. איך האָב געראַטעוועט אַ פּאָר הונדערט יידן. איך האָב אויף אַלע רחמנות געהאַט, ווייל אַלע זענען געווען אומגליקלעך. אַלע האָבן מיך באַדויערט פאַרוואָס איך האָב אומזיסט געקריגן געשלאָגן. פיל האָבן מיר געגעבן צעטעלעך מיט נע־מען, איך זאָל זיי אַלע איבערגעבן צו זייערע משפחות.

גייענדיק אַזוי ביים ראַנד, ווו איך האָב אַראָפּגעפירט די יידן פו־נעם פּלאַץ, האָב איך באַמערקט אַ מיידל, אַ בלאָנדע. ווערא האָט זי געהייסן. זי איז געזעסן ביים ראַנד. איך האָב זי גוט געקענט. איך האָב

זי תמיד געטראָפן אויפן קורזא. דאָ, אויפן פּלאַץ, איז זי געזעסן אַליין, אָן משפּחה. ווייל די געשטאַפּאָ האָט נאָר דערלויבט מענער אַראָפּצו־גיין פון פּלאַץ, נישט קיין פרויען. זי האָט זיך מיר אַזוי איינגעקריצט אין זכרון, מיט אירע פּאַרוויינטע אויגן. אַ מיידל, וואָס איז תמיד געווינס געווען צו לאַכן, מיט אַ שטאַרקן לוסט צום לעבן. קיינער האָט איר מיט גאָרנישט געקאָנט העלפן. אַזוי זענען זיי געווען אויסגעזעצט, פון קליינע זויג־קינדער ביז אַלטע פרויען. זיי האָבן זיך אפילו נישט געקאָנט אויפ־הייבן צו מאַכן זייערע מענטשלעכע באַדערפעניש ן.

איך האָב געזען, ווי עס זענען געקומען אָנצופאָרן לאַסט־אויטאָס, אויפצולאָדן די טויזנטער פּעקלעך, וועלכע מען האָט ביי די יידן אַוועק־גענומען. אַנדערע לאַסט־אויטאָס האָבן אָנגעהויבן אָנצולאָדן די אַלטע לייט. און די קליינע קינדער. אַלעמען האָבן זיי אַוועקגעפירט אויסער דער שטאָט און זיי דערשאָסן.

זיי האָבן קודם אויסגעווילט די אַלטע לייט. זיי זענען אַרומגעגאַנ־גען אויפן פּלאַץ מיט די שטעקנס אין די הענט, הינטער זיי — די פּוי־לישע און אוקראַינישע פּאָליציאַנטן. אין זייערע הענט איז געלעגן דער גורל פון יעדן יידן. זיי זענען געגאַנגען מיט די רעוואָלווערן אין די הענט, מיט מאַשין־געווער, און נישט ווייניק האָבן זיי אויפן פּלאַץ גופא דער־שאָסן. ווען זיי האָבן דערזען אַן עלטערן ייד, האָבן זיי מיט דער רונדער זייט פון שטעקן אַ צי געטאָן ביים האַלדז און אים מיטגעשלעפט, דער ייד זאָל אויפשטיין. גלייך האָבן די פּאָליציאַנטן אים אָפּגעפירט צו די לאַסט־אויטאָס. דער ד״ר שאָטנער האָט געזען, ווי אַ קראַנקע פרוי מיט אַ קליין קינד אויף די הענט האָט דער געסטאַפּאָ־מאַן דערשאָסן, און דאָס קינד אָנגענומען ביים פּיסל און דאָס קעפּל צעשמעטערט אין דער וואַנט.

גייענדיק אַזוי צווישן די רייען פון די אויסגעזעצטע יידן, הער איך ווי מען רופט מיך : „מאָטעלע, מאָטעלע !״. קלער איך ביי מיר : ווער קאָן מיך רופן ביים נאָמען, ווען איך בין נאָך געווען אַ קינד ? גיי איך צו נענטער און זע אַ ייד, וואָס איך דערקען אים גאָרנישט. לעבן אים זיצט זיין ווייב. זי דערקען איך יאָ. דאָס איז די רביצין, און ער איז אוודאי — דער דאָבראָמילער רבי פון דער באַשטאָוואַ־גאַס. ער איז געווען אַ ייד, אַן הדרת־פּנים, מיט אַ שיינער באָרד און פּיאות. אָבער אַ טאָג איידער מ׳האָט געדאַרפט גיין אויפן אויסזידלונגס־פּלאַץ, האָט ער זיך אָפּגעשניטן די באָרד און פּיאות, ווי אַ סך יידן, וואָס האָבן מורא

געהאַט מ׳זאָל זיי די באָרד נישט אויסרייסן. איך האָב אים געפרעגט:

— רבי, איר ווילט אַראָפּגיין פון פלאַץ? איך וועל אַלץ אָנווענדן, איר זאָלט זיך פון דאַנען אַרויסקריגן.

— ניין — האָט ער געזאָגט — דאָרט, ווו די רביצין גייט, גיי איך אויך מיט...

אַזעלכע פאַלן זענען געווען הונדערטער, וואָס די מענער האָבן נישט געוואָלט פאַרלאָזן זייערע פרויען און קינדער. געווען פיל פאַלן, ווען די פרויען האָבן זיך געבעטן ביי זייערע מענער און קינדער, זיי זאָלן אַראָפּגיין פון פלאַץ. פיל זענען טאַקע אַראָפּ, אָבער פיל האָבן געטיילט דעם גורל פון זייערע משפחות.

מען קאָן זיך איבערהויפּט נישט פאָרשטעלן וואָס דאָס הייסט — פאַרצווייפלונג, אָנקוקנדיק די אַלע יידן, צעזעצט אויפן מיטן פלאַץ, מיט קליינע קינדער ביי דער זייט, וואָס האָבן געבעטן אַ שטיקעלע ברויט, אַ טרונק וואַסער.

מיטאָג־צייט איז געוואָרן אַביסל רואיקער אויפן פלאַץ. די געשטאַפּאָ, צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע באַנדיטן, זענען זיך רואיק געגאַנגען עסן, ווי זיי וואָלטן דאָ אָפּגעאַרבעט אַן ערלעכן האַלבן טאָג, כדי נאָך מיטאָג צוריקצוקערן זיך צו זייער שמוציקער „אַרבעט״.

איך מיטן ברודער זענען מיר צוגעגאַנגען צו אַ דייטשן סאָלדאַט, וועלכער האָט אַכטונג געגעבן אַרום דעם פלאַץ, אַז יידן זאָלן נישט אַנטלויפן. יעדע פאָר מעטער איז געשטאַנען אַ סאָלדאַט. אַזוי ווי ער האָט געזען, אַז מיר דרייען זיך אַרום אויפן פלאַץ, האָט ער מיט אונז גערעדט. מיר האָבן אים פאָרגעשלאָגן, אַז איך וועל אים געבן מיין גאָלדן זייגערל און מיין ברודער זיין שרייב־פעדער, און ער זאָל אַרויסלאָזן מיין מוטער און מיין שוועגעריך. דער סאָלדאַט האָט מסכים געווען. מיר האָבן זיי געפרעגט, דער מוטער און דער שוועגעריך, צי זיי ווילן גיין זיך אויסבאַהאַלטן אין דערבייאיקן הויז אין געטאָ, אַ 30 מעטער פונעם פלאַץ. זיי זענען אַרויסגעגאַנגען און מיר האָבן דעם סאָלדאַט געגעבן דאָס זייגערל מיט דער פעדער.

מיר האָבן זיך אומגעקערט צום פלאַץ און אַרויסגענומען וויפל עס האָט זיך נאָר געלאָזט יוגנטלעכע, ווייל די אויפזיכט איז געווען אַ שוואַכערע, ווען די געשטאַפּאָ־לייט זענען אַוועק עסן מיטאָג. אָבער מיט אַ שעה שפּעטער, ווען איך בין אַדורכגעגאַנגען, האָב איך מיט דער־

שטוינונג ווידער געטראָפן מיין מוטער מיט דער שוועגערין. איך האָב זיי געפרעגט, פאַרוואָס זיי זענען צוריקגעקומען. האָבן זיי געענטפערט, אַז אומעטום, ווו זיי זענען געווען, האָט מען אויסגעשאָסן אַלע יידן. האָבן זיי מורא באַקומען און זענען צוריקגעקומען אַהער, אויפן פּלאַץ. דאָ זענען זיי נישט אַליין. דאָ שיסט מען דערווייל נישט. אַז מען שיסט 50 מעטער ווייטער, אויפן פּלאַץ גופא, דאָס האָבן זיי נישט געזען. דאָס האָט זיי געקאָסט דאָס לעבן. אַזוי האָבן זיי געטיילט דעם גורל פון אַלע יידן, ווייל מען האָט זיי אַלע אַוועקגעשיקט קיין בעלזשעץ, און דאָרט זענען זיי אַלע אומגעבראַכט געוואָרן. דאָס לעצטע וואָרט פון מיין מוטער צו אונז איז געווען :

— קינדער מיינע, איך זאָל אָפּקומען פאַר אייך...

דאָס האָט אונז געשניטן ביים האַרץ. איך אַליין האָב נאָך דעמאָלט אַלץ נישט געגלויבט, אַז מען שיקט טאַקע אַלע יידן צו פאַרניכטונג. איך און מיין ברודער האָבן זיי פאַרזיכערט, אַז מיר וועלן אַלץ טאָן, צוריקצובריינגען זיי קיין פּשעמישל.

2 אַזייגער זענען אַלע געשטאָפּט־שעפּן צוריקגעקומען. מען האָט געשפּירט, אַז איצט קומט דער אַנטשיידנדיקער מאָמענט. ווייל אַלע סאָלדאַטן און פּאָליציאַנטן זענען געשטאַנען מיט זייערע מאַשין־געווערן אַרום דעם פּלאַץ. זיי האָבן אויסגעטיילט ביי אַ 200 יידן, אויפגעלאָדן זיי אויף די לאַסט־אויטאָס און זיי אַוועקגעשיקט אין אַ וואַלד, אויסצו־רייסן ביימער. אַ טייל יוגנטלעכע האָבן זיך פון דאָרט געראַטעוועט, צווישן אַנדערע — טאָלעק (דרומי) זידווערץ, וועלכער איז מיט עטלעכע יאָר צוריק געשטאָרבן אין ישראל. די אַנדערע פאַר הונדערט יידן האָט מען געשיקט אין אַרעסט, צווישן זיי מיין משפחה און מיך.

די תפיסה איז געווען ליידיק, ווייל אַלע אַרעסטירטע האָט מען געשיקט אויפן פּלאַץ צו דעפּאָרטאַציע, אָבער עס איז געווען צו ענג אַריינצונעמען אַזוי פיל יידן. איינער איז כמעט געלעגן אויפן צווייטן, און מען איז נאָך געווען צופרידן, ווייל לויט די ידיעות, וואָס מיר האָבן באַקומען, האָט מען אַלע יידן פונעם פּלאַץ צוגעפירט צו די וואַגאָנען, אויפגעלאָדן צו 120 מאַן אין יעדן וואַגאָן, און אָפּגעפירט זיי קיין בעל־זשעץ. אַלע זענען דערנאָך פאַרניכטעט געוואָרן.

אין אַרעסט זענען מיר געבליבן ביז איבער דער צווייטער אַקציע, וואָס איז פאָרגעקומען דעם 13טן אויגוסט 1942. פון דעם טראַנספּאָרט האָבן זיך די יוגנטלעכע נישט געקאָנט ראַטעווען, אַזוי ווי ביי דער ערש־

טער אַקציע, און אַלע זענען פאַרשיקט געוואָרן קיין בעלזשעץ, ווו זיי זענען אומגעקומען.

די צוויי טעג וועלן בלייבן אין דער טראַגישער געשיכטע פון די פשעמישלער יידן — דעם 27־טן יולי און דעם 3־טן אויגוסט 1942 זענען אומגעבראַכט געוואָרן 12.500 יידן.

עטלעכע טעג נאָך דער אַקציע האָט מען אונז אַלע אַרויסגעלאָזט פון אַרעסט און צוריקגעפירט אין געטאָ, וועלכער איז געוואָרן פאַר־קלענערט מיט מער ווי די העלפט. מיר זענען גלייך געלאָפן אויפצוזוכן אונזער באָבען מיטן קינד פון מיין ברודער. דאָס קינד האָבן מיר געטראָפןביים שכן. ער האָט שוין מער נישט געוווינט אין דער זעלבער דירה, ווייל דאָס הויז, ווו מיר האָבן געוווינט ביז דער אַקציע, האָט שוין מער נישט געהערט צום געטאָ. ס׳איז איצט געווען די אַרישע זייט. דער שכן האָט אונז איבערגעגעבן, אַז מיין באָבע איז געווען אין דער וווינונג ביז צען אַזייגער פרי. דערנאָך איז זי צוגעגאַנגען צום פענצטער, קוקן, וואָס עס טוט זיך אויף דער גאַס. האָט זי אַ סאָלדאַט דערזען און האָט אַרויפגעשיקט די יידישע פּאָליציאַנטן מען זאָל זי אַוועקנעמען. איין פּאָ־ליציאַנט האָט איר געזאָגט: „באָבעשי, נעמט אייך מיט אַ פעקעלע אויפן וועג״. האָט זי געענטפערט: „איך דאַרף שוין מער נישט קיין פעק־קעלע. איך דאַרף נאָר מיין שטעקן, איך זאָל קאָנען גיין, ווייל איך ווייס וווהין מען וועט מיך פירן״. . .

אַזוי האָט מען מיין אַלטע באָבע פון איבער 100 יאָר, און נאָך אַנ־דערע, וועלכע מ׳האָט געכאַפּט אין געטאָ, אַרויסגעפירט הינטער דער שטאָט און זיי דאָרט אַלעמען דערשאָסן. דעם 27־טן יולי 1942 האָב איך פאַרלוירן מיין באָבע, מיין מאַמע און מיין שוועגערין.

אַזוי ווי מיר זענען אַרויס פון אַרעסט, זענען מיר גלייך געלאָפן אין יודען־ראַט. דאָרט האָט מען אונז צוגעטיילט אַ וווינונג, אַ קליין צימערל ווו מיר האָבן געוווינט, מיין פאָטער, מיינע צוויי ברידער מיטן קינד, מיין ברודערס שוואָגער און איך.

אין אונזער קליינער אַטעליע האָט מען דאָך געקאָנט אַביסל אַר־בעטן. איך האָב גענומען אַ קענדל מיט ווערקצייג, ס׳זאָל הייסן, אַז כ׳בין באַשעפטיקט, און געגאַנגען זוכן מיינע ביכער הינטער אונזער הויז. מיינע ביכער זענען אַלע געווען געשטעמפּלט מיט מיין נאָמען. די מעטאָדע פון די דייטשן איז געווען, אַז ווי נאָר מען האָט אויסגעזידלט די יידן פון אַ גאַס, נאָכדעם ווי די געשטאַפּאָ האָט גענוי דורכגעזוכט די געגנט,

אויב עס איז נישט פֿאַראַן קיין באַהאַלטענע יידן, איז גלייך נאָך דעם געקומען אַ רוימער־בריגאַדע, אַלץ וואָס זיי האָבן געפֿונען — וועש, מלבושים, ווערט־זאַכן, מעש, קופּער — אַלץ איינגעמאַגאַזינירט אויף איין שטעלע, דאָס רעשט, מעבל, ביכער, געשיר, אַרויסגעטראָגן אויף דער גאַס, אָפּגערייניקט די וווינונג. פֿאַר יעדן הויז זענען געווען אָנגעוואָרפֿן הויכע בערג מיט פֿאַרשיידענע חפצים. דאָרט זענען געווען זאַכן, וואָס יידן האָבן פֿאַר אָפּגעשפּאָרטע גראָשנס דאָס גאַנצע לעבן, עפּעס געקויפֿט אין הויז אַריין. טויזנטער ביכער האָבן זיך געוואַלגערט אויף די גאַסן. כ׳האָב באַמערקט הונדערטער קאָמפּלעטן פֿון דער „מייער־ענציקלאָפּעדיע״ אין דער דייטשער שפּראַך. די פּשעמישלער יידן האָבן געהאַט דעם גרעסטן אינטערעס פֿאַר דער דייטשער קולטור און שפּראַך. איך האָב לאַנג געזוכט און דאָך געפֿונען פֿיל פֿון מיינע יידישע ביכער, די יקר המציאותן האָב איך איבערגעטראָגן דאָרט, ווו ס׳איז געווען אונזער קליי־נער ווערקשטאַט. איך האָב זיך אויך פֿאַרשטענדיקט מיטן באַרימטן היסטאָריקער מתתיהו מיזעס, אונזער בן־עיר, וועלכער האָט זיך נאָך צייטווייליק געראַטעוועט פֿון דער אויסזידלונג, און מיר האָבן אָנגעהויבן צו זאַמלען ביכער, געבערענגט זיי אין דער ביבליאָטעק. מענטשן האָבן נאָך אַלץ געלעבט מיט האָפֿענונגען און אילוזיעס, אַז מען וועט דאָס אומגליק איבערקומען.

מען האָט זיך צוריק געמוזט נעמען אַרבעטן, כדי צו עקזיסטירן. מיין ברודער האָט ווייטער געאַרבעט אין פּאַפּיר־געשעפֿט. די אַלע יידן, וועלכע האָבן זיך צייטווייליק אָפּגעראַטעוועט, זענען ווייטער געווען באַ־שעפֿטיקט. עס איז אָרגאַניזירט געוואָרן אַ גרופּע פֿון 40 ביז 50 מענער און פֿרויען, וואָס האָבן געאַרבעט אין מיליטערישן שפּיטאָל, אויף דער סלאָוואַצקיעגאָ־גאַס; דאָרט, ווו איך האָב געהאַט די דיסקוסיע מיטן דייטשן סאָלדאַט, וועלכער איז אַמאָל געווען אַ סאָציאַל־דעמאָקראַט און איז גע־וואָרן אַ פֿאַרברענטער היטלעריסט. אַהין איז די גרופּע געגאַנגען אַר־בעטן. קיין שווערע אַרבעט איז עס נישט געווען און מען האָט אויך גע־קאָנט זיך איינשאַפֿן אַביסל לעבנס־מיטל, צו ברענגען אין געטאָ.

איך האָב דאָרט אויסגעפֿונען אַן אַרבעט פֿאַר שמעון שוועיבל. ער האָט אומעטום, אין אַלע ווערקשטאַטן, אַרויסגעהאָלפֿן. איך האָב מיט אים פֿיל גערעדט, דיסקוטירט, אים געטרייסט, אָבער זיין מאָראַל איז געווען זייער נידעריק, נידערגעשלאָגן פֿון דעם וואָס מיר האָבן איבערגעלעבט און געזען, ווי יידן ווערן מאַסנווייז געפֿירט צו דער שחיטה.

אַזוי האָט זיך אין געטאָ ווידער אָנגעהויבן אַ לעבן אויף די חור־בות. מען האָט זיך צוגעווינט צום פאַרקלענערטן געטאָ. מען האָט גע־זאָרגט צו באַקומען אַביסל עסן. דאָס לעבן גייט ווייטער, מען מוז פאַר־געסן אַלע אומגליקן. אַלע זענען געווען זייער באַזאָרגט וועגן די 12.500 יידן, וואָס מען האָט אַוועקגעשיקט. עס זענען געקומען יידן, איבערגע־שראָקענע, פאַרבלוטיקטע זיי זענען אין דער לעצטער מינוט אַרויסגע־שפּרונגען פון די וואַגאָנען, און זיי האָבן אונז די ערשטע דערציילט, אַז דעם גאַנצן טראַנספּאָרט האָט מען אַוועקגעשיקט צו פאַרניכטונג. איך האָב גערעדט מיט אייניקע צוריקגעקומענע. זיי האָבן דערציילט, אַז ווען דער צוג האָט זיך דערנענטערט קיין בעלזשעץ, האָבן זיי געזען אויף די באַן־סטאַציעס, ווו זיי זענען דורכגעפאָרן, ווי יידן אַרבעטן ביים רייניקן די וואַגאָנען. און פון זיי האָבן זיי זיך אַלץ דערוווּסט. מ׳האָט זיי אויך געהאָלפן צו אַנטלויפן. עטלעכע זענען דאָרט געבליבן אַרבעטן, עטלעכע זענען אומגעקומען אויפן וועג צוריק קיין פּשעמישל.

אַזוי האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז נישט נאָר דער ערשטער טראַנס־פּאָרט איז אומגעקומען, נאָר מיר האָבן איצט שוין געוווּסט אויף זיכער, אַז מיר אַלע, וועלכע געפינען זיך נאָך אין געטאָ, וועלן סוף כל סוף אומגעבראַכט ווערן. מען האָט נאָר נישט געוווּסט — ווען? כאָטש ביי מיר האָט נאָך אַלץ געלעבט אַ פאַרטייעט געפיל, אַז איך וועל די מל־חמה איבערלעבן. אַזוי שטאַרק איז געווען מיין ווילן צו לעבן, כאָטש לאָגיש איז עס געווען אַן אַבסורד אין יענעם מאָמענט.

דעמאָלט האָבן יידן אָנגעהויבן בויען אין געטאָ בונקערס, כדי צו פאַרשטעקן זיך בעת אַן אַבלאַווע. קודם האָט מען געמוזט זיך היטן, קיינער זאָל נישט וויסן — וואָס און ווען. גראָבן אַ בונקער האָט מען גע־קאָנט נאָר ביינאַכט, ווען די גאַסן זענען פּוסט. מען האָט אויף די עמערס ערד געמוזט אַרויספירן קיינער זאָל עס נישט באַמערקן. יידן האָבן זיך איינגעשאַפּן ברעטער, בעלקעס, אונטערצושפּאַרן דעם סופיט. מען האָט געגראָבן גריבער, כדי צו באַזאָרגן זיך מיט וואַסער אין אַ נויט־פאַל, מאַכן אַן אומגעזעענע עפענונג, כדי צו האָבן מיט וואָס צו אָטעמען, צוגרייטן אַביסל לעבנס־מיטל, קאָנסערוון. יידן זענען געוואָרן אינזשי־ניערן, טעכניקער, בוי־אַרבעטער, טרעגער. צו אַזאַ גראַד פון פאַרצווייפ־לונג זענען מיר דערפירט געוואָרן. קיינער איז מער נישט געווען זיכער מיטן לעבן. אפילו נישט די פאָרשטייער פון יודען־ראַט. אין ערשטן טאָג פון דער אויסזידלונג האָבן די דייטשן דערשאָסן דעם פאָרשטייער פון

יודן־ראַט, ד״ר דולדיק, און נאָך דריי, אָדער פיר אַנדערע פּאַרשטייער, וועלכע האָבן ביז דעמאָלט געגלויבט, אַז די אַנטי־יידישע אַקציע איז נאָר פאַר אַנדערע, נישט פאַר זיי.

יידן האָבן זיך געריכט, אַז אַ ליאַדע טאָג וועט ווידער זיין אַן אַקציע. מען האָט שוין מער נישט געהאַט קיין צוטרוי צום דייטש און צו זיינע צוזאָגן. דאָס בויען בונקערס איז צוגעגאַנגען שנעל. עס איז געווען ווי אַ מענטש, וואָס טרינקט זיך און כאַפּט זיך אָן אין אַ שטרוי אָדער אין אַ שאַרף פון אַ מעסער. אָבער דערווייל האָט מען זיך געטרייסט מיט אַן אילוזיע, אַן האָפענונג, וואָס האָט זיך, ליידער, אַרויסגעוויזן פאַר אַן אָפּנאַרערישע.

דערווייל האָט זיך אין געטאָ אַביסל באַרואיקט. מען האָט שוין ווי־דער אין די אָוונט־שעהען אָנגעהויבן האַנדלען ביים פּאַרקן פון געטאָ מיט די פּאָליאַקן דורך די שטאַכעטן. זיי האָבן געבראַכט עסנוואַרג און מען האָט עס אויסגעטוישט ביי זיי מיט מלבושים, וועש.

איך האָב נאָך דעמאָלט אַ געוויסע צייט געאַרבעט אין מיליטערישן שפּיטאָל, ביז מען האָט אין געטאָ אָרגאַניזירט אַ וועשעריי. אַלע וועש, וואָס זענען געבליבן פון די דעפּאָרטירטע יידן, האָט מען געמוזט אויס־וואַשן, טריקענען, אויספּרעסן, מאַכן גרויסע פּעק און אָפּשיקן עס קיין דייטשלאַנד. מען האָט דערצו נויטיק געהאַט פאַרשיידענע פאַכמענער. פון אָנהייב האָבן די דייטשן און אויך דער יודען־ראַט נישט געוואָלט, אַז די וועשעריי זאָל זיך אַנטוויקלען אין אַ גרויסן פאַרנעם, אָבער עס זענען געווען צוויי סיבות, וואָס גראַד די וועשעריי האָט זיך יאָ אַנט־וויקלט.

ערשטנס, עס איז צוזאַמענגענומען געוואָרן סיי פון פּשעמישל, סיי פון דער פּראָווינץ, אַזויפיל וועש און מלבושים, אַז עס האָט פאַרנו־מען גאַנצע מאַגאַזינען, און די דייטשן האָבן די אַלע זאַכן נישט געוואָלט אָפּשיקן קיין דייטשלאַנד, נישט דעזאינפעקציאָנירטע. צווייטנס, האָבן יידן געמוזט האָבן אַרבעטס־קאַרטן ווייל מען האָט שוין געוווסט פון דער דערפאַרונג בעת דער לעצטער אַקציע, אַז כדי נישט דעפּאָרטירט צו ווערן, מוז מען האָבן אַן אַרבעטס־קאַרטע, ערגעצוו זיין באַשעפטיקט.

אַזיווי די אַרבעט אין מיליטערישן שפּיטאָל איז שוואַכער געוואָרן, ווייל די דייטשן האָבן זיך פאַרויסגערוקט אויפן סאָוויעטישן פראָנט, און עס איז זיי צו ווייט געווען צוריקצופירן די פאַרוואונדעטע סאָלדאַטן ביז קיין פּשעמישל, איז די גאַנצע גרופּע אין מיליטערישן שפּיטאָל גע־

בליבן אָן אַרבעט, און במילא אָן עסן. ווייל יעדער האָט באַקומען צוגע־טיילט זיין טעגלעכע ראַציע, וואָס זיי פלעגן באַקומען אין געטאָ. האָבן פיל יידן אָנגעהויבן אַרבעטן אין דער וועשעריי.

אין אָנהייב איז דאָס אינסטאַלירן די וועשעריי נישט צוגעגאַנגען אַזוי שנעל. מען האָט מורא געהאַט, אַז די אַרבעט וועט זיך שנעל אויס־לאָזן. האָט מען די אַרבעט איינגעטיילט — פרויען האָבן געוואַשן, די מענער האָבן געטריקנט, אַנדערע פרויען האָבן געפּרעסט די וועש, און צוזאַמען האָבן זיי געניים, פאַרריכט. צולעצט האָבן די מענער די פּאַר־טיקע וועש איינגעפּאַקט אין גרויסע באַלן. עס זענען געקומען לאַסט־אויטאָס מיט דייטשע סאָלדאַטן און האָבן דאָס אַלץ אַוועקגענומען.

די אַרבעט איז אין אַלגעמיין נישט געווען קיין שווערע. די דייטשן האָבן די אַרבעט נישט געקאָנט אָפּשאַצן, וויפל מען זאָל מאַכן. אַזוי איז די וועשעריי געוואָרן אַ יידישע אונטערנעמונג. ביז — איינמאָל איז אויסגעבראָכן אַ שריפה אין טרוקן־קאַמער, ווו עס האָט גראָד געאַרבעט מיין יינגערער ברודער און מיין ברודערס שוואָגער. די קאַמער צום טרי־קענען די וועש איז געווען איינגעאָרדנט אויף אַ פשוטן אופן: פון איין זייט איז געווען אַ טיר צום עפענען, ווו מען האָט אַריינגעלייגט לאַנגע שטיקער האָלץ. דאָס האָט געברענט און געגעבן היץ. אויף דער צווייטער זייט, ווו אויף דראָטענע הענגערס איז געהאָנגען די וועש צום טריקע־נען. די אויסגעטריקנטע האָט מען געקאָנט אַרויסשיבן און באַלד אויף זייער אָרט אויפגעהאָנגען נאַסע וועש. די גאַנצע וועשעריי איז געווען אָפּהענגיק פון דער טרוקן־קאַמער, און איז נישט זייער גוט אָפּגעהיטן געוואָרן. ווען דער פלאַם־פייער האָט זיך שטאַרק צעברענט, האָט זיך עס לייכט געקאָנט איבערוואַרפן צו דער טרוקן־קאַמער. ווען דאָס פייער איז געווען שוואַך, האָט עס איבערהויפּט נישט געטרוקנט די וועש און מען האָט אויך געמוזט טרוקענען אין דרויסן.

דאָס פייער האָט זיך איינמאָל שטאַרק פונאַנדערגעפלאַקערט. מען האָט עס אָבער נישט גלייך באַמערקט. די וועש און די גאַנצע קאַמער האָט אָנגעהויבן ברענען. אַלע זענען אַרויס מיט עמערס וואַסער, און עס איז קוים געלונגען צו פאַרלעשן דאָס פייער. אָבער די וועשעריי האָט צייטווייליק נישט געקאָנט מער פונקציאָנירן, ווייל מען האָט נישט געקאָנט טריקענען דאָס וועש.

עס האָט זיך געמאַכט אַ בהלה צווישן די איבער הונדערט מענטשן. דעם ערשטן טאָג, ווען דער לאַסט־אויטאָ איז געקומען אָנלאָדן, האָט מען

אים געקאָנט געבן די וועש פון אַ טאָג פריער, אָבער דעם צווייטן און דריטן טאָג האָט דער לאַסט־וואָגן נישט געהאַט וואָס אָנצולאָדן. דאָס האָט אַרויס־גערופן אַלעמענס שרעק. איבערהויפּט, — פאַר דער געשטאַפּאָ, וואָס פאַר־נעמט זיך מיט די אַדמיניסטראַטיווע ענינים — אַז זיי וועלן קומען אויף אַ קאָנטראָלע, און פעסטשטעלן, צי עס איז נישט געווען קיין סאַבאָטאַזש אין דער טרוקן־קאַמער.

מיין עלטערער ברודער, וועלכער האָט צוגעשטעלט די ביוראָ־פּאַפּירן, האָט זיך זייער געשראָקן. ער איז געבליבן אין דער וועשעריי און דער־קלערט דעם געשטאַפּאָ־מאַן, אַז עס איז געווען אַ פּאַרפּאַל און נישט קיין סאַבאָטאַזש. יענער האָט עס אַלץ גענוי אויפגעשריבן און אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, מען זאָל ווי אַמשנעלסטן ווידער אויפבויען אַן אַנדערע טרוקן־קאַמער. מען האָט עס אַביסל פאַרריכט אָבער דער סיסטעם פון טרוקענען, וואָס איז נישט קיין איבעריק גוטער, איז געבליבן דער זעלבער.

אין קליינעם אַרומגעשניטענעם געטאָ, האָט עס אויסגעזען, אַז דאָס לעבן האָט זיך נאָרמאַליזירט, אָבער אין דער אמתן איז מען געווען יעדע מינוט באַדראָט. פון די אַרומיקע שטעט און דערפער זענען צוגעקומען יידן, וועלכע האָבן זיך אַ צייט לאַנג אויסבאַהאַלטן. אַזוי ווי זיי האָבן געהערט, אַז דאָס געטאָ עקזיסטירט ווייטער, זענען זיי צוריקגעקומען, אָבער מיטן געדאַנק, אַז ווי נאָר עס וועט זיין אַ געפאַר, וועלן זיי זיך ווידער אויסבאַ־האַלטן. אָבער עס איז שוין געווען צו שפּעט. אַלע יידן זענען סיי ווי אַריינ־געפאַלן אין די דייטשע לאַפּעס. דער הונגער איז געווען גרויס. יידן האָבן אויסגעטוישט די לעצטע מלבושים ביי די פּאָליאַקן פאַר אַ שטיקל ברויט. מען האָט געפילט, אַז עס גרייט זיך ווידער אַן אַנטי־יידישע אַקציע. ווייל מען האָט איבערגעלאָזט טויזנטער יידן אָן אַרבעט, אָן עסן. די מיליטערישע דערפאָלגן אויפן רוסישן פראָנט, האָט די דייטשן געגעבן מער מוט צו איזדעקעווען זיך איבער דער שוצלאָזער און אומגליקלעכער יידישער באַ־פעלקערונג.

דעמאָלט האָט מען אין געטאָ ווידער גענומען בויען שטילערהייט בונקערס, מיט דער אילוזאָרישער האָפענונג, אַז זיי וועלן זיך און זייערע משפחות ראַטעווען דאָס לעבן. די שאַנסן זענען אָבער געווען זייער שוואַ־כע. מען האָט שוין געקענט די דייטשן מיט זייערע צביעותדיקע צוזאָגן. מען האָט געהערט היטלערס רעדעס, אַז זייער ענדציל איז צו פאַרניכטן דאָס גאַנצע אייראָפּעאישע יידנטום. ווער האָט זיי דען דעמאָלט, אין יאָר 1942, געקאָנט שטערן דורכצופירן זייער טייוולאָנישן פּלאַן ? כמעט גאַנץ

איראָפּע איז געלעגן אונטער זייערע שטיוול. אויפן רוסישן פראָנט זענען זיי אַלץ טיפער אַוועק אין די רוסישע פּראָווינצן. די דייטשע מלחמה־מאַשין האָט געאַרבעט אויף דער גאַנצער פּאַרע. זיי האָבן מאָביליזירט מיליאָנען סאָלדאַטן, אויך פון די אָקופּירטע לענדער, די פאָלקס־דייטשן און די שקלאַפן־אַרבעטער.

די פאָלקס־דייטשן סיי פון פּוילן, סיי פון אַנדערע לענדער, זענען אָפט געווען פיל ברוטאַלער ווי די דייטשן גופא. זיי האָבן אַרומגערינגלט דאָס געטאָ, און אַרויסגיין אויף דער אַרישער זייט פאַר אַ ייד איז געוואָרן אַלץ מער געפערלעכער, ווייל זיי האָבן גערעדט פּויליש, די פאָלקס־דייטשן, און האָבן לייכט דערקענט אַ פאַרשטעלטן ייד אַן דעם אָרעם־באַנד.

אין אַזאַ האָפענונגסלאָזער לאַגע האָבן מיר זיך געפונען, און מען האָט געזען, אַז עס רוקט זיך אָן נאָך אַ גרעסער אומגליק.

דער בונקער איז איצט געווען די איינציקע טרייסט. עס זענען אויך צוגעקומען די הונדערטער יידן, וואָס האָבן זיך פריער אויסבאַהאַלטן אויסערן געטאָ. זייער לאַגע איז געווען נאָך ערגער, ווייל זיי זענען אַריינגעקומען אין געטאָ אומלעגאַל. זיי האָבן יעדן טאָג ריזיקירט מיטן לעבן. זיי האָבן שוין אָבער נישט געהאַט וואָס צו פאַרלירן. מען האָט אויך גערעדט וועגן אַ פרישער אַקציע. די וווּנדן פון דער פריערדיקער אַקציע זענען נאָך נישט געווען פאַרהיילט. קיינער האָט זיך מער נישט געמאַכט קיין אילוזיעס, אַז מען פאָרט כלומרשט אויף אַרבעט, נאָר — צו פאַרניכטונג.

אַז מיר האָבן געאַרבעט אין דער וועשעריי, איז עס אין אַ געוויסער מאָס געווען אַ פאַרזיכערונג, אַז די געשטאַפּאָ וועט נעמען אין אַכט, אַז מיר זענען מיט עפּעס נוצלעך פאַר זיי. אָבער מיט עטלעכע טעג פריער פאַר דער פרישער אַקציע, האָט מען שוין געוווּסט, אַז עפּעס גרייט זיך קעגן די יידן, ווייל מען האָט געזען אָנקומען ליטווישע און לעטישע סאָלדאַטן. אַלע פּוילישע און אוקראַינישע פּאָליציאַנטן זענען געוואָרן מאָביליזירט. דערצו נאָך זענען געווען אין פולער גרייטקייט די ס. ס. און די דייטשע סאָלדאַטן.

דאָס אַלץ האָט זיך געגרייט קעגן דעם ביסל אָפּגעשוואַכטע, אויסגעהונגערטע יידן, וועלכע זענען געווען פאַרמאַכט, אַרומגערינגלט מיט מויערן פון אַלע זייטן אין דער מיט פון דער פיינטלעכער פּוילישער באַפעלקערונג.

אין דער וועשעריי, ווו מען איז מער נישט געווען אַזוי זיכער, צי מען וועט אָנערקענט ווערן אַלס נוצלעכע אַרבעטער, האָט זיך שוין דעם 15־טן נאָוועמבער 1942 אָנגעהויבן אַ בהלה. פּלוצים האָבן די מיטגלידער פון יודען־ראַט געבערענגט זייערע משפחות אין דער וועשעריי, זיי זאָלן דאָרט אַרבעטן. האָט מען פאַרשטאַנען, אַז אַלע פון דער וועשעריי וועלן אפשר בלייבן.

מיר האָבן אָנגעהויבן זוכן אַן אָרט צו באַהאַלטן מיין פאָטער און דאָס קינד פון מיין ברודער. די פאַראַנטוואָרטלעכקייט איז געווען אַ גרוי־סע ווייל טאָמער, חלילה, כאַפּט מען זיי, זענען מיר אַלע פאַרשאָטן. אַלטע לייט און קינדער האָבן אוודאי נישט געהאַט קיין האָפענונג איבערצולעבן.

עס איז אָנגעקומען דער טאָג פון 17־טן נאָוועמבער 1942. אַ טאָג פאַר דער אַקציע האָט די געשטאַפּאָ געגעבן אַ באַפעל, אַז דעם 18־טן מוזן אַלע יידן פונעם געטאָ זיין אויף אַ פּלאַץ, ווו זיי האָבן אָנגעוויזן. און אַלע יידן פון דער וועשעריי מוזן זיך געפינען אויפן הויף, מיט זייערע קאַרטן. דאָס גאַנצע געטאָ איז געווען אויפגעברויזט. מען האָט שוין גע־ווּסט וואָס דאָס באַדייט און וווהין מען פאַרשיקט.

די אַלע, וועלכע האָבן זיך געהאַט צוגעגרייט בונקערס, האָבן אַראָפּ־געטראָגן דאָס ביסל עסנוואַרג, אָנגעגרייט זיך וואַסער, און דאָס נויטיקסטע. ווייל פיל פּלאַץ איז אין בונקער נישט געווען. דער עיקר האָט מען זיך אָנגעגרייט קאָלדרעס, איבערבעטן און וואַרעמע קליידער, האָט מען גע־מוזט מיט זיך נעמען, ווייל עס איז געווען זייער קאַלט אין אַזאַ בונקער. איך האָב געהאַט פיל חברים און זיי האָבן געהאַט צו מיר צוטרוי, האָבן זיי מיר געוויזן עטלעכע בונקערס. כמעט אַלע זענען געווען געבויט אויפן זעלבן סיסטעם. דער אַריינגאַנג — זייער אַ שמאָלער, קיין דיקערער מענטש האָט איבערהויפּט נישט געקאָנט אַריינקריכן. אָבער דעמאָלט זענען סיי ווי אַלע יידן געווען אויסגעמאָגערט. ווען מען האָט זיך דורכגעשטופּט דורך דער עפענונג, איז געווען אַ קליינער קאָרידאָר, באַשטעלט מיט ברעטער, און פון דאָרט איז מען אַריין אין אַ גרעסערער נאָרע, באַשטעלט מיט ברעטער און אַרומגעלייגט מיט שטרוי.

מען האָט דאָרט געגראָבן און געפונען וואַסער. די ווענטילאַציע איז געווען אַ גרויס פּראָבלעם. אייניקע האָבן געפּאָמפּעט לופט מיט דער האַנט, אָבער אייניקע האָבן עס איינגעאָרדנט מיט אַ רער, גוט קאַמופלירט פון אויבן. דאָרט האָבן זיך יידן אויסבאַהאַלטן גאַנצע טעג און וואָכן.

אָבער נישט אַלע האָבן זיך געראַטעוועט, דעם גרעסטן טייל האָבן די דייטשן אַנטדעקט. ווי נאָר זיי האָבן געזען אַ פּאַרדעכטיק אָרט, ווו די ערד איז צעגראָבן, אַ לאָך, האָבן זיי אַריינגעוואָרפן גאַז־באָמבעס און די יידן האָבן אַליין געמוזט אַרויסגיין. די דייטשן האָבן גערופן הויך, אַז עס וועט זיי קיין שום שלעכטס נישט געשען. די דייטשן האָבן צוגעזאָגט צו שענקען דאָס לעבן די, וואָס וועלן אויסגעבן אַנדערע בונקערס.

אַזוי אַז נאָר אַ גאָר קליינער טייל האָט זיך אַדאַנק די בונקערס גע־ראַטעוועט פון דער אַקציע. איך האָב באַשלאָסן, אפילו צו ריזיקירן מיטן לעבן, און נישט פאַרשטעקן זיך אין אַזאַ בונקער. אויסער, איין מאָל, שוין ערב דער באַפרייאונג אין 1945.

אַזוי האָבן זיך שוין דעם 17־טן נאָוועמבער 1942 אין אָוונט, פאַר דער אויסזידלונגס־אַקציע, דער גרעסטער טייל יידן פאַרשטעקט, אויסבאַהאַלטן. מיר אַלע דריי ברידער האָבן געהאַט דאָס רעכט צו בלייבן, ווייל מיר האָבן געאַרבעט. מיר האָבן אויסגעפונען אויפן בוידעם פון דער וועשעריי אַ ווינקל, ווו מיין פאָטער מיטן ברודערס קינד און נאָך עטלעכע מענער און פרויען, אַרום 20 יידן, האָבן זיך אויסבאַהאַלטן. קיין טרעפּלעך אַרויפ־צוגיין אויפן בוידעם זענען נישט געווען, האָט מען געמוזט צושטעלן אַ דאָפּלטן לייטער פון 4 מעטער די הויך. דער אַרויפגאַנג איז געווען אין מיטן פון קאָרידאָר. אין אָוונט האָט מען געהאָלפן אַלעמען אַרויפגיין אויפן בוידעם. געגעבן זיי אַלטע מלבושים זיך צוצודעקן און די קלאַפּע אויפן סופיט גוט פאַרמאַכט, מען זאָל נישט דערקענען, אַז עס איז פאַראַן אַן עפענונג. דעם לייטער — אַוועקגענומען. ביינאַכט איז שוין קיינער נישט געשלאָפן, נישט אין געטאָ, נישט אין דער וועשעריי. אַלע בונקערס זענען געווען פאַרפולט. די שפּאַנונג און מורא איז געווען אין לשער, ווייל מען האָט שוין געוווּסט אויף זיכער, אַז מען פירט די יידן אומצוברענגען. אין אָוונט האָט מען געקאָכט אַ זופּ מיט קאַרטאָפל, מען זאָל קאָנען אַרויפ־טראָגן עפּעס וואַרעמס פאַר די ווייבער און קינדער.

עס איז פריער אָפּגערעדט געוואָרן, אַז ווען מען וועט געבן אַ צייכן, זאָלן זיי אויפמאַכן די קלאַפּע און אַראָפּלאָזן די שטריק אַרויפצוציען דאָס עסן, דערנאָך די קלאַפּע ווידער פאַרמאַכן. אַזוי ווי מיר זענען אַרויף אויפן ערשטן שטאָק, זענען מיר שטיינגעבליבן, צו הערן. און פּלוצים הערן מיר אַ שוואַכן גערויש, ווי עמיץ וואָלט געגאַנגען און זיך אָפּגע־שטעלט. האָבן מיר מורא באַקומען, אפשר איז עס אַ געשטאַפּאָ. די נאַכט איז געווען זייער אַ פינצטערע און מען האָט גאָרנישט געזען. מען האָט

אָבער דערשפּירט, אַז יענער האָט אויך מורא. מיר זענען מער נישט אַרויף אויפן בוידעם. ווער קאָן וויסן אין דער פינצטער ווער דאָס קאָן זיין? האָבן מיר מיט די כלים זוּפּ צוריק זיך אַראָפּגעלאָזן אין דער ווע־שעריי. מען האָט דערביי אַלעמען געוואָרנט, אַז עמיץ געפינט זיך אויפן שטאָק, נאָר מען ווייסט נישט — ווער. מיר האָבן פּלוצים אָנגעהויבן מורא צו האָבן פאַר זיך און פאַר די, וואָס באַהאַלטן זיך אויבן. ווייל ווען מיט אונז פּאַסירט עפּעס, קאָנען זיי דאָך נישט אַראָפּגיין, איבערהויפּט די פרויען און קינדער. אַזוי אַז קיינער איז שוין די נאַכט נישט געשלאָפן און מען האָט געוואָרט — וואָס עס וועט זיין מאָרגן, וואָס פאַראַ אומגליק עס דער־וואַרט אונז.

דאָס געטאָ איז שוין טאַקע געווען אַרומגערינגלט. יעדע פאַר מעטער אַ סאָלדאַט מיט אַ מאַשין־געווער. גענוי ווי בעת דער ערשטער אַקציע. גאַנץ פרי האָבן שוין די יידן געמוזט גיין אויפן פּלאַץ. מיר אין דער וועשע־ריי, האָבן זיך געמוזט זאַמלען אין הויף, מיט אונזערע „אויסווייזן" אין האַנט.

אין דער וועשעריי האָט זינט אַ פּאָר טאָג פאַר דער אַקציע אָנגע־הויבן אַרבעטן די פרוי מיטן קינד פון 10 יאָר, פון צווייטן אָנפירער פון יודען־ראַט. טייך האָט ער געהייסן. מען האָט אים אָבער געראָטן, אַז בע־סער זאָל ער דאָס קינד אויסבאַהאַלטן אויפן בוידעם, צוגלייך מיט אַנדערע קינדער. ער האָט אָבער נישט געוואָלט הערן דערפון. „וואָס הייסט — האָט ער געזאָגט — דעם פאַרשטייער פון יודען־ראַט... דעם קינד וועט גאָרנישט געשען"... מען האָט אָנגענומען פאַרזיכט־מיטלען. ס'איז גע־ווען אַ מיידעלע. האָט מען די הערעלעך ביים קינד געמאַכט אפשר צען צענטימעטער העכער זי זאָל אויסזען מער דערוואַקסן, העכער. מען האָט איר אָנגעטון אַ וויס טיכל אויפן קאָפּ, אָנגעטון אַ שירץ. עטלעכע ווייבער האָבן זיך פאַרנומען מיטן מיידעלע, צו מאַכן זי אויסזען וואָס עלטער, כדי אָפּצונאַרן די געשטאַפּאָ.

יענעם פרימאָרגן האָט מען זיך געריכט אויף אַ קאַטאַסטראָפע, ווייל קיינער האָט נישט געוווּסט צי ער וועט בלייבן, אָדער אַוועקגענומען ווערן צום אומקום. מיר האָבן זיך אַלע אויסגעשטעלט אין הויף פון דער וועשעריי. אויפן 1־טן שטאָק איז געווען אַ מין לאַזאַרעט, אַ צימער מיט עטלעכע בעטן, וווּ קראַנקע האָבן זיך געקאָנט אַוועקלייגן. אין דער פרי איז מען אַרויף צו די קראַנקע, העלפן זיי אָנטון זיך, זיי זאָלן אַרונטער־גיין אויפן הויף, צוזאַמען מיט אונז. ווייל אַלע האָבן שוין געוווּסט, אַז

קראַנקע נעמען זיי גלייך צו. דורכגייענדיק דאָס צימער, טרעף איך אַ מאַן, וואָס איך האָב אים נאָך דאָ קיינמאָל נישט געזען. ער האָט נישט געאַר־בעט אין דער וועשעריי. פרעג איך אים, פון וואַנען ער קומט און ווי אַזוי ער קלערט זיך צו ראַטעווען ? זאָגט ער מיר, אַז ער באַהאַלט זיך שוין אויס עטלעכע טעג אין דער געביידע. דאָס זענען געווען זיינע טריט, וואָס מיר האָבן געהערט אין מיטן דער נאַכט. ער האָט געוואָלט בלייבן אין לאַזאַרעט מיט נאָך אַנדערע. אָבער אַלע פון קראַנקן־צימער זענען אַרונטער, אויסער צוויי קינדער פון פיר און זעקס יאָר, וועלכע האָבן נישט ווו צו גיין, און איין בחור, וועלכן איך האָב זייער גוט געקענט פון אונזער אָרגאַניזאַציע. ער האָט געציטערט אויפן גאַנצן קערפּער פאַר מורא. ער האָט מיר דערציילט אַז ער איז געווען פאַרשיקט צוזאַמען מיט די עלף הונדערט יידן אין יאַנאָווער לאַגער. ער איז קוים מיטן לעבן, מיט גרויס סכנות נפשות, פון דאָרט אַנטלאָפן. ער איז געגאַנגען גאַנצע נעכט דורך פעלדער און וועלדער. ער האָט געפּרוווט אַנקלאַפּן אין אַ פּויערישער טיר, אָבער די פּאָליאַקן און אוקראַינער האָבן אים נישט געוואָלט געבן עפּעס צו עסן, כאָטש זיי האָבן אַלץ צערויבט פון די פאַרלאָזענע יידישע שטעטלעך, פון וואַנען די יידן זענען דעפּאָרטירט געוואָרן.

איך האָב אים געטרייסט און געזאָגט, ער זאָל נישט קיין מורא האָבן, אַז מען וועט אים שיקן צו דער אַרבעט. זאָגט ער מיר :

— דינקעס (אויף דעם נאָמען האָט ער מיך געקענט) איר אַלע ווייסט נאָך גאָרנישט, וואָס עס הייסט ביי זיי **שיקן צו דער אַרבעט**. איך ווייס, ווייל איך בין געווען אין יאַנאָווער לאַגער. זיי ברענגען דאָרט אום די יידן . . .

דערווייל האָבן די צוויי קינדער געוויינט פאַר מיר, זיי האָבן נישט וואָס צו עסן. וואָס ווייסן, נעבעך, קינדער פון 4 און 6 יאָר, וואָס פאַרוואָ געפאַר עס דראָט זיי ? ווייל קינדער האָבן ביי די דייטשן נישט געהאַט קיין שום האָפענונג לעבן צו בלייבן. איך האָב זיי געזאָגט, זיי זאָלן וואַרטן אַ פּאָר מינוט. כ'בין אַראָפּגעלאָפן אין דער וועשעריי אונטן און זיי אַרויפגעבראַכט שטיקלעך ברויט, געהייסן זיי זאָלן זיך באַהאַלטן אונטערן בעט, אפשר וועט מען זיי נישט באַמערקן. דעם קראַנקן חבר, וואָס איז אַנטלאָפן פון יאַנאָווער לאַגער האָט מען גאָרנישט געקאָנט העלפן. ער האָט אפילו נישט געקאָנט אַראָפּגיין פון בעט. ער האָט געציטערט פאַר מורא. קיינמאָל האָב איך עמיצן נישט געזען אַזוי ציטערן. דעם ייד, וואָס האָט זיך אויס־

באַהאַלטן אין קראַנקן־צימער, האָב איך געזאָגט ער זאָל דאָ נישט בלייבן, ווייל דאָ איז ער אַ פאַרלוירענער.

ווען מיר זענען גאַנץ פרי אַרויס אין הויף פון דער וועשעריי, האָבן מיר שוין געהערט די קולות און געוויינען פון יענער זייט מויער, פונעם פלאַץ אין געטאָ, ווו אַלע יידן האָבן זיך געמוזט צושטעלן. מיין חבר דער קולטור־טוער שמעון שוועיבל, האָט זיך נישט געוואָלט באַהאַלטן צוזאַמען מיט מיין פאָטער. ער האָט געזאָגט, אַז ער גייט דאָרט, ווו זיין מוטער און ברידער און די גאַנצע משפחה זענען געגאַנגען. דעם 18־טן נאָוועמבער 1942 איז ער פרייוויליק געגאַנגען אויפן אויסזידלונגס־פלאַץ, כאָטש ער האָט געהאַט אַ מעגלעכקייט זיך אויסצובאַהאַלטן. נאָך עטלעכע, וואָס האָבן געאַרבעט מיט מיר אין מיליטער־שפּיטאָל און אפילו אין דער וועשעריי, האָבן אַוועקגעגעבן זייערע קאַרטן אַנדערע און אַליין אַוועק אויפן פלאַץ צום אויסזידלען. זיי זענען געווען זייער אומגליקלעך, וואָס זיי האָבן געלאָזט אַליין אַוועקגיין זייערע פרויען און קינדער, און זיי האָבן זייער אייגן לעבן נישט מער געשאַנעוועט.

מיר שטייען אַזוי אויסגעשטעלט אויפן הויף פון דער וועשעריי און הערן די קולות פון די אומגליקלעכע. מיר אַלע האַלטן שוין גרייט אונזערע קאַרטן, מיט דער האָפענונג נישט אויסגעזידלט צו ווערן צום אומקום. אָט קומען אָן די געשטאַפּאָווצעס, מיטן שעף בענעוויץ, בראש. זיי הייבן אָן גיין פון איינעם צום צווייטן. זיי קוקן אין די קאַרטן און גייען ווייטער, ביז זיי קומען צו צום קינד פון אַ יאָר צען, די טאָכטער פון טייך. דער שעף קוקט זי אָן, פרעגט זי ווי אַלט זי איז. ענטפערט זי: „זעכצן יאָר". זאָגט דער שעף: „דאָס איז נישט אמת", און הייסט זי אַרויסגיין פונעם ראַנג. הייבט דאָס קינד אָן יאָמערלעך צו וויינען. גייט די מוטער אויך אַרויס פון דער ריי און זאָגט דעם געשטאַפּאָ, אַז זי איז די פרוי טייך, דער פאָרשטייער פון יודען־ראַט. ענטפערט ער איר, אַז דאָס איז אים גאַנץ עגאַל און אַז דאָס קינד מוז פאַרשווינדן. האָט זי אויסגעשריגן, אַז אַלע דייטשן זענען אויסוווּרפן און מערדער און זי וועט דאָס קינד נישט לאָזן אַליין אַוועקגיין. דאָרט ווו דאָס קינד גייט, גייט זי אויך.

מען האָט די מוטער מיטן קינד אַרויסגעפירט פון הויף פון דער וועשעריי, צום פלאַץ, ווו אַלע יידן האָבן זיך געפונען. אין זעלבן מאָמענט איז געשטאַנען דער פאָטער פונעם קינד און האָט זיך מיט קיין איין וואָרט נישט אָפּגערופן, אויס מורא פאַר זיין אייגן לעבן. צו אַזאַ נידעריקער מדרגה איז דער מענטש דערפירט געוואָרן אין די באַדינגונגען.

דער שעף פון געשטאַפּאָ האָט דאַן געגעבן אַ פאַראָרדענונג אַ צווייטן געשטאַפּאָ, ער זאָל גיין דורכזוכן די געביידע פון דער וועשעריי, צי עס זענען נישט פאַראַן קיין באַהאַלטענע יידן. און גראָד איז עס געווען דער, וועלכער האָט אונז געהאָלפן אין דער ערשטער אַקציע דעם 27־טן יולי 1942 אַרויסצוגיין פונעם אויסזידלונגס־פּלאַץ. ווען דער געשטאַפּאָ־מאַן איז אַריין אין דער געביידע, זוכן, האָבן אַלע געגלויבט, אַז ער וועט די פיר באַהאַלטענע נישט געפינען. מיר האָבן זיך געפרעגט: ווי קומט ער צו דער געשטאַפּאָ? ער פּאַסט זיך גאָרנישט אַריין צו דער מערדער־באַנדע. אַזאַ איידלקייט האָט ער אַרויסגעוויזן. און אָט קומט ער אַרויס פון דער וועשעריי און הינטער אים — דער קראַנקער חבר, וואָס האָט נישט געקאָנט גיין, אָבער נאָך אים איז ער דאָך געגאַנגען. נאָך זיי — די 2 קליינע קינדער, געפירט פון דעם ייד וואָס האָט זיך אין דער וועשעריי אויסבאַהאַלטן. ער האָט זיי צוגעפירט ביז צום טויער. דעם ייד, וואָס האָט געפירט די צוויי קינדער, האָט ער אָפּגעלאָזן און מיט די אַנדערע דריי אַרויסגעגאַנגען דורכן טויער, זיי צוגעשטעלט צו דער וואַנט און אַלע דריי אויפן אָרט דערשאָסן.

אַזוי האָבן אויסגעזען אַפילו די „פיינע” דייטשן. ער האָט געפירט צום דערשיסן צוויי קליינע, שיינע יידישע קינדער. זיי האָבן, נעבעך, אַזוי געוויינט און ער איז געווען אומברחמנותדיק. ער האָט אויך דעם בחור, וואָס האָט פריער געציטערט איבערן גאַנצן לייב, אַן אַנטלאָפענער פון יאַנאָווער לאַגער, דערשאָסן. איך האָב געפרעגט דעם יידן, פאַרוואָס דער געשטאַפּאָ־מאַן האָט אים פריי געלאָזט, האָט ער מיר געזאָגט, אַז ער האָט אים דערקלערט, אַז ער אַרבעט אין דער וועשעריי. צי ער האָט אים געגלויבט, אָדער נישט ווייס איך נישט, אָבער אַ פאַקט, אַז ער האָט אים אָפּגעלאָזט. מיר האָבן זיך געפרעגט: פון וואַנען האָבן זיך די קינדער גענומען אין דער וועשעריי אין לעצטן טאָג? ווען מ׳וואָלט זיי פריער געזען, וואָלט מען דאָך זיי באַהאַלטן צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע קינדער אויפן בוידעם. זייערע עלטערן זענען אַוועק אויפן דעפּאָרטאַציע־פּלאַץ, האָבן זיי די קינדער געפרווט פאַרשטעקן אין דער וועשעריי, מיט דער האָפענונג, אַז זיי וועלן בלייבן לעבן. ליידער, איז שוין געווען צו שפּעט.

נאָך דער קאָנטראָלע אין דער וועשעריי, ווו עס זענען געווען דריי דערשאָסענע און צוויי צום דעפּאָרטירן, זענען אַלע אַריין אין דער געביידע און אומגעדולדיק געוואַרט ביז אין אָוונט, צו דערוויסן זיך וואָס עס איז געשען אין געטאָ אין דעם טראַגישן טאָג פון 18־טן נאָוועמבער 1942.

זיי האָבן אין דעם טאָג דעפּאָרטירט קיין בעלזשעץ פיר טויזנט יידן, אויסער דעם — פיל דערשאָסן אויפן אָרט.

ווי נאָר ס'איז צוגעפאַלן די נאַכט, האָבן מיר אָפּגעקאָכט אַביסל זופּ, און צוזאַמען מיט אַ שטיקל ברויט, אַרויפדערלאַנגט עס אויפן בוידעם. דאָרט זענען געווען די 20 באַהאַלטענע יידן. מייסטנס קינדער, ווי אויך מיין טאַטע און פיל פרויען. זיי זענען אַראָפּ אין דער וועשעריי צו קאָנען זיך אַביסל אויסגלייכן די ביינער פון ליגן פאַרשטעקט אין דער באַהעלטעניש. מיר זענען געווען גליקלעך, וואָס אונזער פאָטער און דאָס קינד פון דריי יאָר פון מיין ברודער, זענען געבליבן לעבן. מען האָט זייער באַהעלטעניש נישט אַנטדעקט; אין דער צייט, ווען מיר האָבן געזען, ווי די געשטאַפּאָ האָט אומגעבראַכט קליינע קינדער, צוזאַמען מיט עלטערע מענטשן. גאַנץ פרי זענען זיי אַלע צוריק אַרויף אויפן בוידעם, ווייל מען איז נישט געווען זיכער צי די געשטאַפּאָ וועט ווידער נישט באַפעלן, צו זוכן באַהאַלטענע יידן.

אין דעם טאָג נאָך דער טראַגישער אַקציע איז דאָס געטאָ ווידער פאַרקלענערט געוואָרן כמעט אויף אַ העלפט. פון אין דער פרי אָן האָבן מיר געמוזט שטיין אין דער ריי פאַרן יודען־ראַט, כדי צו באַקומען אַן אַנדער צימער. נאַטירלעך, האָבן זיי נישט גענומען אין אַכט די באַהאַלטענע יידן אויפן בוידעם. זיי האָבן אונז צוגעטיילט אַ צימערל פון דריי אויף פיר מעטער, מיט אַ קליינעם איינגאַנג אין אַ הויף, פאַר אונז און פאַר אַ משפּחה, אַ פרוי מיט צוויי טעכטער. איר מאַן איז דעפּאָרטירט געוואָרן און די צוויי טעכטער זענען געווען צווישן די באַהאַלטענע אויפן בוידעם. מען איז גלייך צוגעטראָטן איינצואָרדענען זיך, מיר האָבן אויפגעזוכט אַ קליין טישל, אַ פּאָר בענקלעך, אויפשטעל־בעטלעך.

עס זענען אַרויסגעקראָכן נאָך אַביסל יידן אין געטאָ, אָבער מען האָט געפילט, אַז מיט דער אַקציע איז נאָך נישט געלייזט אונזער גורל; כאָטש די דייטשן האָבן ווידער פאַרזיכערט, אַז מען וועט מער נישט דעפּאָרטירן.

אין דער וועשעריי איז נאָך אַ געוויסע צייט אָנגעגאַנגען די אַרבעט. עס האָבן זיך אָבער פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז מען וועט דעם איינגעשרענקטן געטאָ ווידער צעטיילן אין צווייען. דאָס ערשטע געטאָ האָט געזאָלט זיין אַן אַרבעטס־לאַגער. יעדער דאַרף אַריינברענגען זיינע מאַשינען און אַרבעטן פאַר דער שטאָט־פאַרוואַלטונג, אָדער פאַר די דייטשן. איין געטאָ — אַ זאַמל־פּונקט פאַר אַלע יידן, וואָס אַרבעטן נישט. יעדער פון אונז האָט

גוט געוווסט וואָס דאָס הייסט — נישט אַרבעטן. דאָס האָט געהייסן — דע־פּאָרטאַציע, פאַרניכטונג.

אין קלענערן געטאָ האָבן געאַרבעט אַלע די, וועלכע זענען פריער געווען באַשעפטיקט אין דער וועשעריי, און אויך קליינע בעלי־מלאכות, וועלכע האָבן געאַרבעט אויף די געביטן, וואָס זענען געווען נויטיק פאַר די דייטשן. אַזוי האָט מען אָנגעהויבן רייניקן די פעדערן פון דעם בעט־געוואַנד, וואָס האָבן זיך פול געוואַלגערט אין די צעגראַמירטע יידישע הייזער אין געטאָ. די וועשעריי האָט זיך אויסגעשפּרייט, מען האָט אַריינגע־נומען נאָך מענטשן — בלעכערס, שלאָסערס, סטאָליערס, פון אַנדערע בראַנזשעס. עס איז געווען אַ גוט געפיל ביי די יידן, אַז מען איז פּראָדוקטיוו, און דאָס וועט זיי אפשר ראַטעווען. די שטאָטישע אַדמיניסטראַציע און די דייטשן האָבן איינגעזען, אַז די יידן האָבן אַ וויכטיקן מאַטעריעלן ווערט.

אַזוי ווי מיר האָבן אַריינגעגעבן עטלעכע מאַשינען פאַר בלעכעריי, האָט מיין פאָטער געהאַט אַ מעגלעכקייט צו זיין באַשעפטיקט אין די וואַר־שטאַטן. דאָס האָט אים אויף אַ שטיקל צייט געמאַכט פאַרגעסן אין אַלע צרות. מיין פאָטער איז געווען זייער פעאיק, פליסיק. ביז דער מלחמה האָט ער אָנגעפירט מיט אַ וואַרשטאַט פון איבער דרייסיק אַרבעטער, האָט געליפערט מעטאַל־אויסאַרבעטונגען קיין זשעשאָוו, לעמבערג. אָבער אין די מלחמה־יאָרן איז ער געוואָרן אַנטמוטיקט, נידערגעשלאָגן, ער איז מער נישט געווען דער זעלבער פליסיקער מענטש. נאָכדעם ווי מען האָט אַוועקגענומען מיין מוטער, איז ער געוואָרן זייער צעבראָכן, אַלט. ער איז איצט געוואָרן אָפּהענגיק פון זיינע דריי זין. מיר האָבן אַלץ געטון, כדי אים צו באַשיצן.

אָבער אָנהייב 1943 האָט זיך אַלץ געענדערט צום ערגערן. אין די וואַרשטאַטן איז אָנגעקומען אַן עסטרייכישער מיליטערמאַן מיטן נאָמען שוואַמבערגער, אַ רוצח ימח שמו. און דאָ האָבן זיך אָנגעהויבן די גרוי־סע צרות. געקומען איז דער עסטרייכער פון שטעטל ראַזוואַדאָוו, נאָכדעם ווי ער האָט דאָרט ליקווידירט דאָס געטאָ. קיין פשעמישל האָט ער מיט־געבראַנגט מיט זיך עטלעכע יידישע מיט־פאַרברעכער. איינער פון זיי האָט געהייסן יאַנאָס, אַ גרויסער אויסוואורף, און ער האָט מיטגעהאָלפן שוואַמבערגערן אין זיין מערדערישער אַרבעט. ער האָט איבערגענומען די לייטונג אין די וואַרשטאַטן, און דאָ האָט זיך אָנגעהויבן די שקלאַפן־אַרבעט. ער האָט איינגעפירט די אַרבעט פון 6 פרי ביז 6 אין אָונט. אין גאַנצן געטאָ, ווו עס האָבן זיך געפונען די וואַרשטאַטן, האָט

זיך קיינער נישט געטאָרט בייטאָג געפינען אויף די גאַסן, און ווען זיי האָבן געכאַפּט איינעם אָן אַרבעט, האָט ער גלייך געמוזט אַריבער אין קלענערן געטאָ פון די נישט־אַרבעטנדיקע יידן, דאָס הייסט — צום אומ־ברענגען.

אין אַזאַ לאַגע איז נאָך שווערער געוואָרן אונזער לאַגע מיטן קינד פון מיין ברודער. אַ קינד פון דריי און אַ האַלבן יאָר. מען קאָן אים נישט מיטנעמען אין וואַרשטאַט אַריין. ער קאָן אַמאָל אַרויסלויפן אויף דער גאַס, אויפן הויף, און ווי קאָן מען איבערלאָזן אַ קינד 12 שעה, אָן עפּעס צום עסן, אָן אַביסל וואַרעמס? מען האָט דאָס קינד אויפגעקלערט, אַז אין דער פרי קאָן ער שלאָפן ווי לאַנג ער וויל. ער טאָר אָבער נישט אַרויסגיין אין דרויסן, אפילו נישט אויף אַ באַדערפעניש, ווייל די געשטאַפּאָ קאָן אים באַמערקן און גלייך אַוועקנעמען. ווען דער קליינער האָט נאָר דער־הערט דאָס וואָרט „געשטאַפּאָ״, איז ער געוואָרן בלייך, איבערגעשראָקן און זיך פאַרשטעקט אין אונזער קליין צימערל. 12 אַזייגער איז איינער פון אונז געקומען שטילערהייט, עפּעס צוגעגרייט פאַרן קליינעם און שנעל צוריקגעלאָפן צו דער אַרבעט. אַזוי איז דאָס קינד געבליבן איינער אַליין גאַנצע טעג, וואָכן, חדשים־לאַנג. איין טאָג אין דער וואָך האָבן מיר געקאָנט בלייבן מיטן קינד. ביי זיינע דריי און אַ האַלב יאָר, איז ער שוין מער נישט געווען קיין קינד, נאָר אַ דערוואַקסענער, אַ קליין, פאַרפאַלגט יידע־לע. אַריינגעבן דאָס קינד אין געטאָ צו די נישט־אַרבעטנדיקע, האָט אונז דאָס האַרץ נישט געלאָזן. ווער וואָלט זיך דען דאָרט פאַרנומען מיטן קינד? יעדער האָט דאָרט געהאַט זיינע אייגענע צרות און זאָרגן פאַר אַ ביסל עסן.

ביים בעל־הבית פון פּאַפּיר־געשעפט, אויף דער מיצקעוויטש־גאַס, האָט מיין ברודער געלייטעט מיט אַלעם. יענער האָט זיך אין פּאַפּיר־זאַכן גאָרנישט אויסגעקענט. ער האָט דאָס געשעפט איבערגענומען, ווייל ער איז געווען אַ פאָלקס־דייטש, פון דעם פריערדיקן יידישן באַלעבאָס, דאַ־קאַטנצעלער. האָט דער דייטש געזאָגט מיין ברודער, אַז דאָס קינד קאָן ער האַלטן ביי זיך, און ווען עס וועט זיין אַן אויסזידלונגס־אַקציע אין געטאָ, קאָן מיין ברודער מיטן קינד זיך אויסבאַהאַלטן ביי אים אין געשעפט. זיי האָבן אין קעלער אויסגערייניקט, געבראַכט אַ בעט, אַ קאָלדרע צום צודעקן זיך. אָבער מיין ברודער האָט צו דעם פאָלקס־דייטש נישט געהאַט קיין שום צוטרוי; די פאָלקס־דייטשן זענען אין אַ סך פאַלן געווען נאָך ערגער, ווי די דייטשן גופא. זיי זענען געווען חונפים, מנובלים. מיין ברודער האָט ליבערשט געהאַט צו בלייבן מיטן קינד אין געטאָ.

איינמאָל איז געווען אַ קאָנטראָלע פון דער יידישער פּאָליציי, כדי צו זוכן אין געטאָ יידן, וועלכע אַרבעטן נישט, און האָבן נישט קיין רעכט צו וווינען אין אַרבעטס־געטאָ. דאָס קינד, וואָס איז געווען פאַרשפּאַרט אין דער היים, האָט געהערט ווי מען קלאַפּט, האָט אָבער נישט געעפנט די טיר. אפילו קינדער אין געטאָ זענען געווען אַזוי דערוואַקסן און גע־ ווּוסט, אַז מען דאַרף זיך אויסהיטן פאַר אַ פרעמדן.

ווען מיר האָבן געאַרבעט אין די ווערקשטאַטן, איז געקומען איינער פון דער ביבליאָטעק, פון געטאָ נומער ב., וווּ מתתיהו מיזעס איז געווען דער לייטער, און פאַרלאַנגט מען זאָל שיקן אַן אַרבעטער צו פאַרריכטן דעם דאַך, ווייל עס רעגנט אַריין. הערנדיק דאָס, האָב איך מיך גלייך געמאָלדן פרייוויליק צו גיין. איך האָב דאָרט, אין געטאָ ב. געהאַט פיל חב־ רים. צווייטנס, האָב איך געוואָלט זען די ביבליאָטעק, און צי איך וועל דאָרט קאָנען געפינען מיינע אייגענע ביכער. האָב איך גענומען אַ קליין אייוועלע, ווערקצייג, געבעטן אַן „אויסווייז", ווייל אַריבערגיין פון איין געטאָ אין צווייטן איז געווען שטרענג פאַרבאָטן.

איך האָב דאָרט טאַקע געפונען פיל פון מיינע חברים. דאָרט איז געווען אינטערעסאַנטער און פריילעכער, ווי אין אונזער געטאָ. ביי אונז האָט מען נאָר געוווסט פון אַרבעטן, און די צרות, וואָס דער שוואַמבער־ גער האָט אונז כסדר אָנגעטון. אָנשטאָט צו פאַרריכטן דעם דאַך, האָב איך געזוכט צווישן די ביכער, וואָס האָבן זיך געוואָלגערט אין די צענדליקער טויזנטער פון דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג פון פּשעמישל און אפילו פון דער אומגעגנט, צוזאַמענגענומען אַלע ביכער. מען האָט גאָר אַזויפיל נישט געקענט קיין עצה געבן זיך, צו ברענגען אַלץ אין אָרדענונג. אָבער דער לייטער, דער באַרימטער היסטאָריקער מתתיהו מיזעס, האָט אַפילו אין אַזעלכע טראַגישע צייטן אַרויסגעוויזן אַזאַ גרויסע ליב־ שאַפט צום יידישן בוך. ער האָט מיך גוט געקענט, ווייל נישט איין מאָל בין איך פאַר דער מלחמה געווען ביי אים, מיט פאַרשיידענע אָנגעלעגנ־ הייטן. ער איז געווען אַ גרויסער קענער פון העלעניזם. ווען איך בין געווען אין דער ביבליאָטעק, האָט ער מיך דעם גאַנצן טאָג נישט געלאָזן אַליין, איז מיר נאָכגעגאַנגען, כ׳זאָל חלילה נישט מיטנעמען אַ בוך. כאָטש וואָס פאַראַ ראָלע האָט דען דעמאָלט געשפּילט איין בוך צווישן אַזוי פיל טוי־ זנטער ביכער?

צוליב דער אַרבעט ביים פאַרריכטן דעם דאַך, בין איך עטלעכע מאָל צוריקגעקומען צו זיי אין אָפּגעטיילטן געטאָ. דאָ איז געווען גאָר אַן

אַנדערע אַטמאָספער, און דאָס האָט מיך געצויגן אַהער. בעת די אויסזידלונגס־אַקציעס זענען אַלע געווען זייער נידערגעשלאָגן, אָבער ווי נאָר די אַקציעס זענען פאַרביי, האָט מען זיך צוריק צוגעוווינט צו דער לאַגע. די מאָראַל האָט זיך אפילו פאַרבעסערט.

שוואַמבערגער האָט מיטאַמאָל באַפוילן, אַז אַלע מענער פונעם אַרבעטס־געטאָ מוזן זיך אָפּשנײַדן די האָר, כדי מען זאָל דערקענען ווער ס'איז פון געטאָ נומער 1, ס'הייסט פון אַרבעטס־געטאָ. ווען איך בין געקומען צו זיי אין צווייטן געטאָ, האָבן אַלע מײַנע חברים געלאַכט, אַנקוקנדיק מיך מיטן אָפּגעגאָלטן קאָפּ. זיי האָבן געזאָגט, אַז איך געהער צו די, וואָס ווילן לעבן. און ס'איז טאַקע אַזוי געווען. פון די ווערקשטאַטן האָבן זיך דאָך עטלעכע געראַטעוועט, אין דער צייט ווען אין געטאָ נומער 2 איז כמעט קיינער נישט געבליבן לעבן, אויסער די, וואָס האָבן זיך פאַרשטעקט אין די בונקערס.

די לאַגע אין בײדע געטאָס איז נישט געווען די זעלבע. אין צווייטן געטאָ האָט געהערשט די געשטאַפּאָ. זיי האָבן כסדר פאַרלאַנגט מענטשן צו דער אַרבעט. פון די אַלע, וואָס זענען גערופן געוואָרן צו אַרבעט, זענען דער גרעסטער טייל מער נישט צוריקגעקומען. דערצו האָבן זיי פאַרלאַנגט אויך גאָלד און געלט. וויפל מען האָט זיי נישט געגעבן, האָבן זיי פאַרלאַנגט מער און מער; ווען נישט, האָבן זיי געדראָט אַלע אויסצומאָרדן. און טאַקע דעמאָלט איז געווען דער פאַל מיטן בחור קרעבס, וועלכער האָט געשלאָגן און געשטאָכן דעם געשטאַפּאָ, וועלכער איז געווען שיכור, און דערפאַר האָט מען 25 יונגע בחורים דערשאָסן אויפן בית־עולם, און דרײַ בחורים אויפגעהאַנגען. דאָס גאַנצע געטאָ האָט געמוזט זײַן אויפן פּלאַץ און צוקוקן ווי מען הענגט זיי אויף. שוין דעמאָלט האָבן די ייִדן אין געטאָ פאַרשטאַנען און דערפילט, אַז אַלע זענען זיי פאַרמשפּט צום טויט, פריער אָדער שפּעטער.

אָבער אויך אין אַרבעטס־געטאָ האָט מען זיך נישט געמאַכט קיין גרויסע אילוזיעס, כאָטש אַ לעבעדיקער מענטש האָפט, באַמיט זיך נישט צו פאַרלירן די האָפענונג. און דאָ האָבן זיי געהאַט צו טון מיט אַ משוגענעם, סאַדיסטישן עסטרײַכישן אָפיציר, דער שוואַמבערגער. ער איז תמיד געקומען מיט נײַע, משונהדיקע אײַנפאַלן. און ווען עפּעס איז אים נישט געפעלן געוואָרן, ער האָט געטראָפן עמיצן אײַנקויפן אַביסל עסנוואַרג, האָט מען אים גלײַך אַרעסטירט. איין מאָל אין וואָך האָט מען אַלע אַרעסטירטע אַרויסגעפירט אויפן בית עולם און זיי דאָרט דערשאָסן.

אַזוי האָט ער איין מאָל געטראָפן ביים אַריינגאַנג דעם בחור פּאַ־טער. (זיין שוועסטער לעבט היינט אין ישראל). פרעגט ער אים, וואָס ער מאַכט, פאַרוואָס ער איז נישט ביי דער אַרבעט? האָט דער בחור אים געענטפערט עפּעס, וואָס עס איז אים נישט געפעלן. באַפעלט שוואַמבער־גער באַלד די יידישע פּאָליצײ מען זאָל אים איינזעצן אין תפיסה. דער בחור האָט זיך אָבער אַקעגנגעשטעלט, ווייל ער האָט גוט געוווּסט, אַז דאָס איז — טויט. דאַן האָט שוואַמבערגער, דער באַנדיט, אַרויסגענומען זיין רעוואָלווער און אים אויפן אָרט געוואָלט דערשיסן. איז מיט איינמאָל דער בחור אַרויפגעשפּרונגען אויף אים, אים אויסגעדרייט די האַנט און דער רעוואָלווער איז אַראָפּגעפאַלן אויף דער ערד. דעמאָלט האָט זיך יאַנאָס אַראָפּגעבויגן און שוואַמבערגערן צוריק דערלאַנגט דעם רעוואָלווער. שוואַמ־בערגער איז אין דעם מאָמענט נישט געווען דער שטאָלצער אָפיציר. ער איז געווען איבערגעשראָקן און האָט נישט געקאָנט רירן מיט דער האַנט, אָבער דאָך געקאָנט נעמען דעם רעוואָלווער און מיט צוויי שאָסן אים אַוועק־געלייגט אויפן אָרט, דעם בראַוון, יונגן פּאַטער. אַלע האָבן אים באַדויערט און באַוויינט.

אין אַזאַ אַטמאָספער פון טעראָר איז אונז אויסגעקומען צו אַרבעטן אין די ווערקשטאַטן. עס זענען נאָך געווען פיל משפחה־מיטגלידער, וואָס האָבן נישט געאַרבעט. זייער לעבן איז געהאַנגען אויף אַ האָר, און מען האָט גענומען בויען בונקערס, זיך צו באַהאַלטן דאָרט. פיל האָט זיך טאַקע איינגעגעבן צו ראַטעווען זיך די ערשטע צייט, אין די בונקערס. די דייטשן האָבן געוווּסט דערפון. נאָך יעדער אַקציע, האָבן זיי געבראַכט ספּעציאַ־ליסטן, מיט הינט, געוואָרפן אין יעדן הויז גאַז־באָמבעס, אויפגעדעקט פיל בונקערס. שוואַמבערגער האָט געהאַט אַ גרויסן הונט. גערופן האָט ער אים „פּרינץ". צוויי יידן האָבן דעם הונט געוואַשן, געפּוצט, געגעבן אים צו עסן. שוואַמבערגער איז אַלעמאָל געקומען אין באַגלייטונג פון זיין הונט. ער האָט אַציגד געהיטן זיין אייגענע פעל, נאָכן פאַל מיטן בחור פּאַטער. איינמאָל האָט ער געטראָפן אַ ייד, וואָס האָט נישט געאַרבעט, שרייט ער צום הונט: „פּרינץ, צערייס דיזן הונט" . . . דער הונט האָט זיך געוואָרפן אויפן ייד און אים צעביסן אויף טויט.

ער איז איינמאָל געקומען אין דער ביבליאָטעק און געטראָפן דעם היסטאָריקער מתתיהו מיזעס. שרייט ער אויס: „וואָס איזט לאָז! וואָרום אַרבייטעט מאַן ניכט"? ענטפערט אים מיזעס: „אויב מיר אַרבעטן, אָדער נישט, איז נישט וויכטיק. וויכטיק איז דאָס, אַז די דייטשן האָבן פאַר־

לוירן דעם קריג״. . . שוואָמבערגער איז געוואָרן מלא רציחה, האָט אָבער גאָרנישט געזאָגט און איז אַרויס פון דער ביבליאָטעק. שוואָמבערגער האָט געוווּסט, אַז דער גרויסער היסטאָריקער איז פּראָטעזשירט פון די דייטשע געלערנטע. איינמאָל איז ספּעציעל געקומען אַ דייטשע דעלעגאַציע פון בערלין. זיי זענען געקומען אין ביבליאָטעק פון געטאָ און געהאַט מיט אים אַ לענגערן געשפּרעך. ס׳האָט געהייסן, אַז זיי פאַרלאַנגען ס׳זאָל מיט אים גאָרנישט פּאַסירן. אָבער ווען מען האָט דערנאָך אויסגעזידלט אַ טייל יידן קיין שעבניאַ, האָט זיך צווישן די יידן אויך געפונען מתתיהו מיזעס. מען האָט אים שפּעטער צוריקגעברענגט קיין פּשעמישל, ווו ער איז פאַרבליבן צייטווייליק און ווייטער געלייטעט מיט דער ביבליאָטעק, ביז צו דער ענדגילטיקער ליקווידאַציע פון געטאָ אין יאָר 1944. ער איז פאַרשיקט געוואָרן צוזאַמען מיטן רעשטל יידן קיין פּלאַשאָוו לעבן קראָקע.

דאָס איז געווען אַ גרויסער יידן־לאַגער. דער לאַגער איז אויך צו־לעצט ליקווידירט געוואָרן, מען האָט די יידן געפירט צופוס אין אַ ווייטן וועג. מתתיהו מיזעס, וועלכער איז שוין געווען אַן אַלטער מאַן, האָט מער נישט געקאָנט גיין. האָבן אים די דייטשע מערדער צוגעפירט צום ראַנד פונעם שאָסיי און אים דערשאָסן. זיין קערפּער איז ליגן־געבליבן אין ראָוו ביים זייט פונעם וועג. אַזוי האָט זיך געענדיקט דאָס מאַרטירער־לעבן פון איינעם פון אונזערע גרויסע היסטאָריקער. זיין באַרימט ווערק וועגן הע־לעניזם און ידאַיזם האָט אים באַרימט געמאַכט.

אויסער די פּאָר הונדערט יידן, וועלכע האָבן געאַרבעט אין געטאָ אין די ווערקשטאַטן, האָבן זיך די איבעריקע, אין צווייטן געטאָ, אַרומ־געדרייט אָן אַרבעט. זיי האָבן געוווּסט, אַז זיי זענען פאַרמשפּט. אין אוי־גוסט 1943 האָבן זיך שוין געטראָגן קלאַנגען, אַז מען וועט אינגיכן ליק־ווידירן ביידע געטאָס, מאַכן פּשעמישל יידן־ריין. מען האָט זיך געגרייט צו פאַרשטעקן אין די בונקערס. מען האָט זיך אָנגעגרייט ליכט, שוועבע־לעך, וואַסער, קאָלדרעס. קיינער האָט זיך נישט געוואָלט אַרויסרירן פון געטאָ, ווייל אין דער פרעמד, האָט מען געוווּסט, איז אַ זיכערער טויט.

מיר האָבן קיין בונקער נישט געהאַט. מיר האָבן אָבער דאָך גע־וואָלט פאַרבלייבן אין פּשעמישל. אַזוי האָבן מיר אויספּלאַנירט, מיין יינ־גערער ברודער און איך, אַז אין דעפּאָ, אויפן צווייטן שטאָק, ווו עס שטיי־ען אויסגעשטעלט דיוואַנעס, צוזאַמענגענומען פון יידישע הייזער, זיך צו פאַרשטעקן. די דיוואַנעס זענען אין די ווערקשטאַטן אויסגעפּוצט געוואָרן, אידער מען האָט זיי אָפּגעשיקט קיין דייטשלאַנד. אויפן צווייטן שטאָק

זענען זיי געווען אויסגעשטעלט אין הונדערטער. צווישן די דיוואַנען האָבן מיר איינגעריכטעט אַ ווינקל און האָבן געקלערט דאָ זיך אויסצובאַהאַלטן, צוויי טעג, ביזן סוף פון דער אַקציע, דערנאָך אַרויסגיין, וועלן מיר ווייטער קאָנען אַרבעטן.

דערציילנדיק דאָס, האָט די פרוי מיט די צוויי טעכטער באַלד מסכים געווען מיט אונזער פּלאַן. מיין פאָטער און מיין עלטערער ברודער מיטן קינד, האָבן נישט געוואָלט ריזיקירן אין אַזאַ נישט זיכער אָרט אויסצובאַהאַלטן זיך. אַ קינד פון דריי און אַ האַלבן יאָר קאָן נאָך וויינען, אָדער רעדן הויך, אַז מ'זאָל דערהערן — זענען דאָך אַלע פאַרלוירן. ער האָט אָבער געהאַט צוויי אויסוועגן — אָדער גיין צו זיין באַלעבאָס, וווּ ער אַרבעט; יענער האָט אים צוגעזאָגט, אַז ער וועט אים אויסבאַהאַלטן מיטן קינד. דער אַנדערער אויסוועג — גיין צו אַ באַקאַנטן, וואָס האָט געהאַט אַ גוטן בונקער. דאָס איז געווען דער שוואָגער פון דער דיכטערין רחל קאָרן. זיי זענען גרייט געווען אַריינצונעמען מיין ברודער מיטן קינד. ער האָט נישט געהאַט קיין גרויסן צוטרוי צו זיין באַלעבאָס, כאָטש ער איז געווען זייער אַ פיינער מאַן, אָבער אַ פאָלקס־דייטש, און אַלע האָבן מורא געהאַט פאַר אַ פאָלקס־דייטש. און ער האָט באַשלאָסן צו באַהאַלטן זיך אין בונקער.

ס'איז געווען אַ גרויסע שפּאַנונג. מען האָט אָנגעהויבן צוצוגרייטן די מאַשינען און דעם רוי־מאַטעריאַל. מען האָט אונז צוגעזאָגט, אַז מען וועט אונז שיקן צו דער אַרבעט, נאָר אין אַן אַנדערער שטאָט. גיי האָב צוטרוי צו די דייטשן! שוואַמבערגער האָט געמאַכט אַפּעלן אין גרויסן הויף עטלעכע מאָל, מען זאָל פאָרן אויף אַרבעט. אָבער מיר זענען בעסער געגאַנגען אין אונזער באַהעלטעניש, צווישן די אָנגעוואָרפענע דיוואַנעס, און ערשט אַרויסגעגאַנגען, ווען מען האָט געהערט אַ רעש אין קאָרידאָר, אָדער אויפן הויף. אַזוי האָבן מיר געזען, אַז די באַהעלטעניש איז נישט קיין שלעכטע.

ס'איז שוין געווען ענדע אויגוסט. מ'האָט געפילט, אַז דער סוף פון געטאָ דערנענטערט זיך, ווייל מען האָט כמעט אויפגעהערט צו אַרבעטן. איך האָב אַזוי רחמנות געהאַט אויפן ברודערס ייִנגעלע! אַ שיין קינד, איך האָב אים געקושט, ווייל ווער ווייס צי מיר וועלן לעבן בלייבן. יעדער צעגייט זיך אין אַן אַנדער זייט. ווייל ביז דער לעצטער אַקציע זענען מיר נאָך אַלע געווען צוזאַמען, און דאָ גייט מיין ברודער זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ בונקער, און מיר — אין די וואַרשטאַטן. דאָס קינד אַליין האָט נאָך

גאָרנישט פאַרשטאַנען. גראָד ווען מען וויל אַז די צייט זאָל לאַנג דויערן, פאַרלויפט די צייט אַזוי אייליק.

ענדע אויגוסט 1943 זענען מיר נאָך אַלע אַהיימגעקומען און אַרומגערעדט פאַרשידענע פּלענער. מיר האָבן אַפילו געחלומט, אַז ווען די מלחמה וועט זיך ענדיקן, אויב מיר וועלן לעבן בלייבן, וועלן מיר שרייבן צום פעטער שטראָמער אין אַרגענטינע און דורך אים זיך ווידער צוזאַמענטרעפן. דאָס קינד וועט אויסוואַקסן און וועט דעמאָלט פאַרשטיין, וואָס מיר האָבן איבערגעלעבט. דאָס קינד איז, נעבעך, חדשים לאַנג געזעסן איינער אַליין אין אַ קליין, פאַרשטיקט צימערל, אָפּגעשלאָסן. ס'האָט קיינמאָל נישט געוווסט פון קיין קינדערישער פרייד, פון שפּילן זיך אין דרויסן. מיר האָבן אַלץ געטון, צו ראַטעווען דאָס ייִנגעלע, נישט איינמאָל איינגעשטעלט אונזער לעבן, און אַצינד גייען מיר זיך אַלע צעשיידן. מיר האָבן עס שטאַרק איבערגעלעבט, פּונקט ווי ווען מיר האָבן זיך צעשיידט מיט מיין מוטער און מיט דער שוועגערין. דעמאָלט זענען מיר אַלע, אויסערן קינד, געגאַנגען אויפן אויסזידלונגס־פּלאַץ. מיר האָבן אַלץ געטאָן, צוריקצוברענגען די מוטער מיט דער שוועגערין קיין פּשעמישל. אַצינד גייען זיך אַלע פונאַנדער, און ס'איז געווען אַזאַ ווייטיק צו צעשיידן זיך מיטן זיסן קינד. יעדער האָט אים אַזוי ליב געהאַט, געצערטלט.

מיר האָבן געוווסט, אַז אויב מען כאַפּט אונז איצט, גייען מיר שוין נישט אַרויס לעבעדיק פון די מערדערישע דייטשע הענט, איבערהויפּט — דאָס קינד, ווייל ייִדישע קינדער האָבן נישט געהאַט קיין לעבנס־רעכט.

דעם 1־טן סעפּטעמבער האָט שוואַמבערגער אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע אַרבעטנדיקע מוזן זיך דעם 2־טן סעפּטעמבער אין דער פרי געפינען אויפן הויף פון די ווערקשטאַטן. מען וועט אַלע אַוועקשיקן אַרבעטן אין אַן אַנדער שטאָט.

אין אנדערן געטאָ האָט די געסטאַפּאָ אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע ייִדן מוזן אין דעם טאָג, אין דער פרי, זיך צונויפזאַמלען אויפן פּלאַץ, אַז מען וועט אַלע אַוועקשיקן צו דער אַרבעט, און די שטאָט פּשעמישל וועט מוזן ווערן ייִדן־ריין. אויב מען וועט עמיצן כאַפּן, נישט צושטעלנדיק זיך אויפן פּלאַץ, וועט ער אויפן אָרט דערשאָסן ווערן.

וואָס עס הייסט „שיקן צו דער אַרבעט”, האָבן שוין אַלע געוווסט. אויב מען שיקט אונז צוזאַמען מיטן אַנדערן געטאָ, זענען מיר אַלע פאַרלוירן. אויב מען שיקט אונז באַזונדער, איז נאָך פאַראַן אַ שטיקל האָפענונג

אָנצוקומען ערגעץ אין אַן אָרט, צו אַרבעטן. אָבער ווער קען וויסן? ווער קען האָבן פאַרטרויען צו די דייטשן? אין אַזאַ נישט־אַנטשלאָסנ־קייט זענען מיר געווען אין דעם אָוונט. גיין זיך אויסבאַהאַלטן צווישן די דיוואַנען, און נאָך אין די ווערקשטאַטן, ווו עס ווילדעוועט דער באַנ־דיט שוואַמבערגער, און טאָמער, חלילה, כאַפּט מען אונז, זענען מיר אַלע פאַרלוירן. ער קען אונז דערשיסן אויפן אָרט. אויב מיר בלייבן, מען זאָל אונז אַוועקשיקן, צי וועט מען אונז נישט שיקן קיין בעלזשעץ, אָדער קיין אוישוויץ?

אין אַזאַ טרויעריקן אויסוואַל האָבן מיר זיך געפונען. די פרוי מיט די צוויי טעכטער האָבן באַשלאָסן, אַז זיי וועלן זיך גיין אויסבאַ־האַלטן צווישן די דיוואַנען, ווייל אויב מען שיקט זיי אַוועק, וועלן זיי, ווי פיל פרויען, פאַרניכטעט ווערן. האָבן מיר אַלע באַשלאָסן, אַז מיר גייען זיך אויך פאַרשטעקן. מיר וועלן אַראָפּגיין אויפן הויף און זען ווי די סיטואַציע זעט אויס. און דערנאָך אויסוויילן וואָס צו טאָן. ווייל דאָס, וואָס מען האָט אונז באַפוילן צוצוגרייטן די מאַשינען, האָט געגעבן אַ שטיקל האָפענונג, אַז מען וועט אונז פאָרט שיקן צו דער אַרבעט.

פאַר מיין ברודער מיטן קינד איז שוין נישט געווען קיין אויסוועג. ווען ער איז געקומען דעם 1־טן סעפּטעמבער פון דער אַרבעט, האָט ער שוין מער נישט געקענט אַרויס פון געטאָ, האָט זיך געמוזט אויס־באַהאַלטן אין בונקער, צוזאַמען מיטן קינד. אַ גאַנצע נאַכט איז שוין קיינער נישט געשלאָפן. מען האָט אַרויסגעקוקט און געזען, ווי דאָס געטאָ ווערט אַרומגערינגלט פון מיליטער. יעדע פאַר מעטער — אַ סאָל־דאַט. די רעפלעקטאָרן האָבן שאַרף באַלויכטן יעדע געטאָס, און מען האָט געהערט פון אַלע זייטן שיסן. די יידן, וואָס האָבן אין לעצטן מאָ־מענט זיך געוואָלט אַרויסקריגן אויף דער אַרישער זייט, זענען אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן.

מיין ברודער איז געבליבן מיט אונז ביז 12 אַזייגער ביינאַכט, אָבער דאָס קינד איז אַזוי שטאַרק געשלאָפן, אַז דאָס האָט פאַרלענגערט אויף נאָך אַ שעה צו זיין מיט אונז צוזאַמען.

דערווייל איז ער געגאַנגען קוקן צי אַלע זענען שוין אַריין אין בונקער. איינס אַזייגער איז ער צוריקגעקומען, גענומען אַלע קליידער, דאָס עסנוואַרג, וואָס מען האָט אָנגעגרייט. מען האָט אויפגעוועקט דאָס קינד. אַלע האָבן געהאַט קלעמענישן אין האַרצן, אַז מען מוז זיך געזע־גענען. יעדער האָט געקושט דאָס קינד. ערשט איצט האָבן אַלע דערפילט,

ווי שטאַרק ליב און איינגעבאַקן אין האַרצן דאָס קינד איז זיי. מען האָט אים גוט אָנגעטון און אַלע זענען געגאַנגען באַגלייטן מיין ברודער מיטן קינד. יעדער איינער האָט דאָס קינד אַביסל געטראָגן אויפן האַנט, ביז מען איז צוגעקומען אַ פּופּציק מעטער פון בונקער. צוליב פּאָרזיכטיקייט, האָט מען נישט געטאָרט צוגיין נאָענט צו דער באַהעלטעניש. מיר האָבן זיך נאָך אַמאָל געזעגנט, געקושט דאָס קינד, ווי מיר וואָלטן געפילט, אַז מיר ווערלן זיך שוין אין לעבן נישט זען מער; כאָטש דאָס קינד האָט נאָר געוואָלט מיט אונז בלייבן און האָט שטאַרק געוויינט. מען האָט אים אָבער איינגערעדט, אַז מאָרגן פרי וועלן מיר זיך אַלע ווידער זען. מיר האָבן אָבער געוווסט, אַז דאָס איז אוממעגלעך. דאָס האָט אים באַרואיקט, און אונז — אויך. דאָס האָט אונז געגעבן אַן אילוזיע פון האָפענונג, אַז מיר וועלן זיך נאָך אַמאָל צוריקזען.

ליידער, איז עס אָבער געווען דאָס לעצטע מאָל. מען קען זיך נישט טרייסטן דערמיט, וואָס די נאַציס האָבן דאָך אומגעברענגט אַ מיליאָן אַזעלכע יידישע קינדער. ביי יעדערן איז זיין קינד געווען איינגעבאַקן אין האַרצן. דער ווייטיק איז געווען גרויס, ווייל מיר האָבן געוווסט, אַז די אומשולדיקע קינדער ליידן נאָר דערפאַר, ווייל זיי זענען געבוירן געוואָרן יידישע קינדער. וואָס האָט דען אַזאַ אומשולדיק קינד שלעכטס געטאָן, אַז מען זאָל עס אומברחמנותדיק אומברענגען ?

געקומען ביינאַכט אין אונזער צימער, האָבן מיר איינגעפּאַקט די פּעקלעך, זיך געגרייט גאַנץ פרי צו גיין אין די ווערקשטאַטן, זיך דאָרט אויסצובאַהאַלטן צווישן די דיוואַנען. מיין ברודערס שוואָגער, וועלכער האָט אַ צייט לאַנג געאַרבעט מיט אונז, איז געווען אַן אינזשעניער, האָט נישט געהאַט קיין געלענק צו פיזישער אַרבעט. אַזוי אַז ער איז געווען אין געטאָ נומער 2, צווישן די נישט־אַרבעטנדיקע יידן, און דעם 2־טן סעפּטעמבער 1943 איז ער מיט אַלע יידן פאַרשיקט געוואָרן קיין אויש־וויץ, און דאָרט זענען זיי אַלע אומגעקומען.

גאַנץ פרי זענען מיר אַלע אַרויס פון אונזער צימערל, מער קיינ־מאָל נישט צוריקצוקומען, און אַרויף אין אונזער באַהעלטעניש. די פרוי מיט די צוויי טעכטער, מיין פאָטער און מיין יונגערער ברודער, אַלע זענען מיר אַרויף אויפן צווייטן שטאָק. קיינער האָט אונז נישט באַ־מערקט. מיר האָבן זיך פאַרשטעקט, מיטגעהאַט עסן און טרינקען אויף אַ פּאָר טעג. עס איז געווען אונזער האָפענונג אויסצומיידן די דעפּאָר־טאַציע. אויפן הויף, האָבן מיר געהערט, קומען זיך צונויף אַלע אַרבע־

טער פון די ווערקשטאַטן. מען הערט געשרייען, געוואַלדן. זאָגט מיין יונגערער ברודער צו מיר:

— וויסטו וואָס, עס איז דאָך נאָך פרי, לאָמיר אַראָפּגיין אויפן הויף אַ קוק טאָן, ווי האַלט עס מיט דער „אַקציע". וועלן מיר זען, אַז עס האַלט שלעכט, קענען מיר באַלד זיך צוריקקערן אַהער, אין דער באַהעלטעניש.

אַלע זענען מסכים געווען. האָבן מיר אַלץ איבערגעלאָזט, זיך אַרויסגעשלייכט פון אונזער באַהעלטעניש און אַראָפּ אויפן הויף, כדי צו זען צי עס איז באמת געפערלעך. קוים זענען מיר אַראָפּגעקומען, איז שוין אין קאָרידאָר געווען די יידישע פּאָליציי, צוזאַמען מיט דער געשטאַפּאָ, און אונז אַרויסגעשלעפּט אויפן הויף. דאָרט זענען שוין געווען פאַרזאַמלט הונדערטער פון די אַרבעטנדיקע יידן. קיין צוריק איז מער נישט געווען. מיר האָבן נאָך געזוכט מיט אַלע מעגלעכקייטן אַריינצוכאַפּן זיך צוריק אין הויז. ס'איז אָבער געווען אוממעגלעך. אומע־טום זענען געווען צעשטעלט וואַכן פון געסטאַפּאָ און פּאָליציי, אויף טריט און שריט. וואָס טוט מען איצט? מיין פאָטער, ווי אויך די פרוי מיט די צוויי טעכטער, האָבן געהאַט צו אונז אַזאַ צוטרוי, זיי זיצן אויפן צווייטן שטאָק אין דער באַהעלטעניש. אַצינד קענען מיר זיך אַפילו נישט צונויפרעדן מיט זיי. מיר זענען געווען פאַרצווייפלט, איבערהויפּט צוליבן פאָטער. ווייל אָן אונז, איז ער אַ פאַרלוירענער. איך און מיין ברודער האָבן גאָרנישט געהאַט מיט זיך, נישט קיין העמד איבערצו־בייטן, אַפילו נישט קיין טיכעלע. דער פּלאַץ איז געווען הערמעטיש אָפּגעשלאָסן, מיט סאָלדאַטן, מיט ס. ס. מיט דער געסטאַפּאָ, פּוילישע, אוקראַינישע און אויך יידישע פּאָליציי. מיר האָבן געבעטן אַ יידישן פּאָליציאַנט ער זאָל אַרויפגיין אויפן צווייטן שטאָק, און לינקס, וווּ עס שטייען די דיוואַנען, זאָל ער שרייען און אויסרופן דעם נאָמען פון מיין פאָטער און אים זאָגן, אַז מיר קענען נישט צוריק אַריינגיין אין דער געביידע; און אַז ער זאָל נעמען אַלע אונזערע זאַכן און גלייך צו אונז אַראָפּקומען אויפן הויף פון די ווערקשטאַטן. אויך דער פרוי מיט דער צוויי טעכטער זאָל ער זאָגן, ווי אונזער לאַגע האָט זיך מיטאַמאָל געענ־דערט, און זאָל זי מאַכן ווי זי פאַרשטייט.

מיר האָבן געוואַרט אַ שעה און צוויי, און מען האָט מיין פאָטער נישט געזען. דאָס איז געווען פאַר אונז שרעקלעך, וואַרטנדיק אַזוי נישט ווייט פון איינגאַנג־טויער, ווייל די טרעפּלעך, פון וואַנען מיין פאָטער

האָט געזאָלט אַראָפּקומען, זענען געווען נעבן טויער. פּלוצים איז צו אונז צוגעקומען אַ יידישער פּאָליציאַנט און אונז אָנגעזאָגט די טרויע־ריקע בשורה, אַז די געסטאַפּאָ האָט אַנטדעקט דעם בונקער, ווו מיין ברודער מיטן קינד האָבן זיך באַהאַלטן. אייגנטלעך, האָבן זיי דעם דאָ־זיקן בונקער נישט אַנטדעקט. זיי האָבן זיך דערקליבן צו אַן אַנדערן בונקער, און די געסטאַפּאָ האָט זיי געזאָגט, אַז מען וועט זיי אַלע איבער־לאָזן אין פּשעמישל, אויב זיי וועלן אויסגעבן נאָך בונקערס. האָט זיך געפונען אַ געוויסער ברעטמעל, וואָס האָט אויסגעגעבן דעם בונקער פון מיין ברודער.

פון דעם מאָמענט אָן האָבן מיר פאַרלוירן יעדע האָפענונג צו זען אונזער ברודער מיטן שיינעם, טייערן יינגעלע זיינס. מיר האָבן זיך אָזויפיל איינגעשטעלט די גאַנצע צייט, אין די שרעקלעכסטע באַדינ־גונגען, אָפּצוראַטעווען דאָס קינד. מיין ברודער איז אומגעקומען, אפשר נאָר דערפאַר, וואָס ער האָט געוואָלט ראַטעווען זיין קינד.

אין דעם מאָמענט האָבן מיר, איך און מיין ברודער, געמוזט טראַכטן ווי אַזוי אַראָפּצוברענגען אונזער פאָטער, ער זאָל מיט אונז מיטפאָרן, ווייל בלייבן אויבן איז — אַ זיכערער טויט. דעם יידישן פּאָליציאַנט, וואָס מיר האָבן אים געבעטן די טובה, האָבן מיר מער נישט געקענט געפינען אין דער בהלה. מיר האָבן נישט געוווסט וואָס צו טאָן. אַרום 12 אַזייגער האָט מען אונז אויסגעשטעלט צו פינף אין אַ ריי. געגאַנ־גען זענען מיר, אַרום 600 יידן, צום וואָקזאַל. אויפן וועג איז יעדע פינף מעטער געשטאַנען אַ סאָלדאַט מיט אַ מאַשין־געווער. מען האָט דערקענט, אַז זיי זענען נישט קיין דייטשן. האָט מען זיי געפרעגט, פון וואַנען זיי זע־נען? האָבן זיי געזאָגט: פון ליטע און לעטלאַנד. עס האָבן שוין געוואַרט אויף אונז בהמות־וואַגאָנען. איינגעשטיגן צו 100 אין יעדן וואַגאָן, זענען מיר דאָרט שטייענגעבליבן ביז ביינאַכט. מיר האָבן גאָרנישט געוווסט וועגן אונזער פאָטער, נישט געוווסט וווהין מען שיקט אונז. אויף די אַנדערע וואַגאָנען, האָט מען געהערט, לאָדנט מען אויף מאַשינען. דאָס האָט געגעבן אַ שיין פון האָפענונג, אַז מען שיקט אונז דאָך צו אַן אַרבעט.

ביינאַכט האָט דער צוג גערירט, דערווייטערט זיך פון מיין היים־שטאָט פּשעמישל, ווו איך בין געבוירן און ווו איך האָב פאַרבראַכט מיינע שענסטע יוגנט־יאָרן. דאָרט האָב איך דערוואָרבן קולטור, געפירט אַ געזעלשאַפטלעכע, סאָציאַלע טעטיקייט, מיטן באַוווסטזיין און האָפע־נונג, אַז מיר קעמפן פאַר אַ בעסערער וועלט, צוזאַמען מיט אַלע פעל־

קער, במילא אויך — פאַרן יידישן פאָלק. אָבער די אַלע האָפענונגען האָבן זיך פאַרענדיקט טרויעריק. די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג פון פשעמישל איז פאַרניכטעט געוואָרן, מיט דער מיטהילף פון דער אָר־טיקער פוילישער און אוקראַינישער באַפעלקערונג.

מיט אַזעלכע טרויעריקע געדאַנקען, אין אַ שרעקלעכער רעאַלי־טעט, זענען מיר אין די פול־געפאַקטע וואַגאָנען געפאָרן אין דער אומ־באַקאַנטער פרעמד, אַלץ ווייטער פון פשעמישל. אַלע אילוזיעס און האָפענונגען זענען געווען פאַרלוירן. מיר האָבן זיך געפילט אָפּגענאַרט, פאַרשטויסן, פאַרטריבן. און איך האָב געשווירן קיינמאָל מער אַהין זיך נישט אומצוקערן, אויב אָפילו איך וועל לעבן בלייבן.

דעם זעלבן טאָג, דעם 2־טן סעפּטעמבער 1943, איז פאָרגעקומען די אויסזידלונג און פאַרניכטונג פון אַנדערן געטאָ. הונדערטער יידן זענען דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט. אַזוי האָבן זיי געטראָפן אין אַ הויז באַהאַלטן אונזער חבר אַנשל גאָלדפאַרב (זיין ברודער לעבט הייגט אין ישראל), האָבן אים די דייטשן אויפן אָרט דערשאָסן. זיין חברטע, וואָס איז געווען מיט אים באַהאַלטן, און ער, אַנשל, זענען אַנטלאָפן אויפן דאַך. איז די געסטאַפּאָ זיי נאָכגעלאָפן און נאָכגעשאָסן. ער איז געווען איינער פון די לעצטע פון אונזער גרופּע חברים, אומגעקומען דורך די דייטשע רוצחים. די געסטאַפּאָ האָט צונויפגעשלעפּט אויפן פּלאַץ די טויזנטער יידן, וועלכע האָבן זיך נאָך געפונען אין געטאָ. פון זיי האָבן די געשטאַפּאָ אַרויסגענומען אַ פּאָר הונדערט, כדי ריין צו מאַכן, און אַלע איבעריקע אָוועקגעשיקט קיין אוישוויץ, און אין בירקענאו זענען זיי אַלע אומגעקומען אין די גאַז־אויוונס (מ׳האָט דערציילט, אַז אויך מיין ברודער מיטן קינד זענען געווען צווישן זיי).

פאַר דער געשיכטע פונעם אומקום פון פשעמישלער יידנטום, לויט די גביית־עדות פון ד״ר שאַטנער — מוז איך צוגעבן ווי אַזוי די געש־טאַפּאָ האָט אומגעבראַכט די רעשט יידן. לויט זייער חשבון, האָבן זיי געוווּסט, אַז עס האָבן זיך נאָך אויסבאַהאַלטן אין די בונקערס ביי אַ טויזנט יידן. אַ פּאָר טעג נאָך דער אַקציע האָבן זיי גערופן דעם יודן־ראַט און זיי געזאָגט: „מיר ווייסן, אַז פיל יידן האָבן זיך באַהאַלטן אין די בונקערס״. אויף דעם גיט די געסטאַפּאָ זייער ערן־וואָרט, אַז ווען זיי וועלן אַרויס פון זייערע באַהעלטענישן, וועט מען זיי שיקן קיין שעב־ניאַ אויף אַרבעט, דאָרט, ווו מען האָט טראַנספּאָרטירט די אַרבעטער פון די ווערקשטאַטן. נאָך אַ מאָל האָבן זיך די יידן געלאָזן אָפּנאַרן פון

„ערן־וואָרט" פון דער געסטאַפּאָ. זיי זענען אַרויס פון זייערע באַהעל־טענישן. אַ קלײנער טייל איז געגומען געוואָרן צו דער אַרבעט דורך שוואַמבערגערן און די אַנדערע האָט מען צייטווייליק געהאַלטן אין דעם איינגעצוימטן געטאָ, און אַ פּאָר טעג איז געווען רואיק.

דעם 10־טן סעפּטעמבער האָט שוואַמבערגער פּלוצים גערופן אַן אַפּעל אין די ווערקשטאַטן. בעתן אַפּעל האָט דערוויל די געסטאַפּאָ געזוכט באַהאַלטענע יידן אין אַלע קעלערס, און דאָרט געפונען אַ מיי־דעלע פון 8 יאָר, אַ שיין בלאָנד מיידעלע, דאָס קינד פון ד"ר פּאָלאַק, וועלכער איז געווען קריגס־געפאַנגענער פון דער פּוילישער אַרמיי אין דייטשלאַנד. די מוטער איז שוין געווען אָוועקגעשיקט קיין שעבניאַ. דאָס שיינע, בלאָנדע מיידעלע איז געפונען געוואָרן דורכן געסטאַפּאָ־וויעץ מילער, אַ הויכער, פעסטער מאַן. זיין פּנים בלויז האָט אַנגעוואָרפן אַ שרעק. מילער האָט צוערשט גאַרנישט געוווּסט וואָס צו טאָן מיטן קינד. האָט ער דאָס מיידעלע צוגעוואָרפן שוואַמבערגערן. וויזט אויס, אַז אין דער לעצטער מינוט האָט זיך ביי אים דאָך דערוועקט אַ מענטש־לעך געפיל, אויב מען קען אַזוי זיך אויסדריקן וועגן אַ געסטאַפּאָוויעץ. דאָס מיידעלע האָבן זיי איבערגעגעבן די יידן, וועלכע האָבן נאָך באַ־דאַרפט בלייבן צייטווייליק אין די וואַרשטאַטן. (אגב, לעבט זי, דורך אַ נס, און איז צוזאַמען מיט איר פאָטער אין ענגלאַנד).

דעם 11־טן סעפּטעמבער האָט דער געשטאַפּאָ־שעף בענעוויץ ווי־דער באַפוילן דורכצופירן אַן אַפּעל אין צייטווייליקן געטאָ. קיינער פון די 1200 יידן האָט נישט געוווּסט, אַז זייער סוף איז דאַסמאָל געקומען. זיי האָבן געמיינט, אַז אויך זיי וועט מען שיקן קיין שעבניאַ אויף אַר־בעט, ווי די געסטאַפּאָ האָט, לויט זייער „ערן־וואָרט", פאַרזיכערט.

בענעוויץ מיט נאָך דריי געשטאַפּאָ־לייט זענען געקומען אין הויף פון יודען־ראַט, צוזאַמען מיט אוקראַאינישע פּאָליציי, וואָס האָבן אַרומ־גערינגלט אַלע יידן. דער פאַרברעכער בענעוויץ האָט אַרויסגענומען פון אַקטן־טאַש אַ בויגן פּאַפּיר און פאַרגעלייענט דעם אורטייל פאַר די אַלע יידן. זיי זענען פאַרמשפּט צום טויט, האָט ער דערקלערט, ווייל זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן בעת דער לעצטער אויסזידלונג, און ווייל זיי האָבן נישט אויסגעפירט די באַפעלן פון דער געסטאַפּאָ. נאָכן איבער־לייענען דעם טויט־אורטייל, האָט ער נאָך באַפוילן די יידן, מען זאָל נישט מאַכן קיין בהלה, קיין געשרייען, נאָר זיין מוטיק, דאָס וועט סיי ווי נישט אָפּהאַלטן דאָס אויספירן דעם אורטייל. אַלע וועלן דערשאָסן

ווערן אין רוקן. ער האָט פאַראָרדנט, אַז יעדעס מאָל זאָלן זיך אויסטאָן צו 50 יידן, גיין אין אָרדענונג, לויט דער רייע, צום אָרט פון דער הריגה.

אַזוי „פּינקטלעך" איז אַלץ אויסגעפירט געוואָרן. אין לעצטן הויז פון געטאָ האָבן זיך לויט דער ריי יעדעס מאָל אויסגעטאָן פופציק יידן, צוגעגאַנגען אין דרויסן צום אָרט, ווו די געסטאַפּאָ־מערדער האָבן מיט זייערע מאַשין־געווערן דערשאָסן טויזנט צוויי הונדערט יידן. די מאַר־טירער זענען געגאַנגען צום טויט מוטיק, אָן געשריי, אָן געוויין. זעקס שעה האָט געדויערט די שיסעריי. נאָר דער הימל האָט דערהערט זייערע קרעכצן און פּיינען. אַ מוטער אין די ווערקשטאַטן האָט געזען, ווי מען שיסט איר קינד, אַ שוועסטער האָט געזען ווי מען שיסט איר ברודער. זיי האָבן זיך פאַרשטאָפּט די אויערן, נישט צו הערן די שיסערייען. איין פרוי איז צופעליק געבליבן לעבן. איז זי געלעגן ביז ביינאַכט און דער־מאָלט איז זי, אַ נאַקעטע, געקומען צוקריכן אין די ווערקשטאַטן. מען האָט זי דאָרט אויסבאַהאַלטן. דאָס איז געווען דאָס אייניקל פון הרב שמעלקעס, אירקאַ נייבאַרט. (היינט לעבט זי אין ישראל, די פרוי פון גאָסטעק פעפער).

נאָך דער שחיטה האָט מען געכאַפּט פיר יידן פון די ווערקשטאַטן און געצוווּנגען זיי צו פאַרברענען די קערפּערס. צווישן די פיר זענען געווען די צוויי באַרימטע פידלער, פּראָפעסאָר זילבער און ראָזענצווייג. זיי האָבן געמוזט פינף טעג און פינף נעכט פאַרברענען די קערפּערס. דערנאָך זענען זיי אויך דערשאָסן געוואָרן. זיי האָבן אויך געמוזט דורכ־זיפּן דאָס אַש צו געפינען די גאָלדענע ציין, אויפלאָדן דאָס אַש אויף וועגעלעך און אַריינשיטן אין טייך סאַן. דער טייך אונזערער, ביי וועלכן מיר זענען געבוירן און פאַרבראַכט אונזערע שענסטע קינדער־יאָרן, איז געוואָרן אַ בית־הקברות פאַר אַזויפיל פּשעמישלער יידן.

די לעצטע הונדערט יידן פון פּשעמישל האָבן די מערדער געשיקט אין לאַגער שעבניאַ, די רעשט 150 יידן — אַ טייל קיין סטאַלאָוואַ און אַ טייל קיין אוישוויץ.

אַזוי טראַגיש האָט זיך פאַרענדיקט דאָס קאַפּיטל יידן אין פּשע־מישל. קאַרגע טויזנט יאָר האָבן דאָ יידן געלעבט, געבויט די שטאָט, געאַרבעט, אין גוטער שכנות מיט דער אָרטיקער באַפעלקערונג, אָנטייל גענומען אין קולטור־לעבן, געברענגט רייכטום, פּראָגרעס, און צולעצט — פאַרלאָזן געוואָרן פון אַלעמען, אויסגעליפערט צו די דייטשע מער־דער.

איך האָב זיך פאַרשווירן, נאָכן איבערלעבן דעם גיהנום, מער קיינמאָל נישט צו באַטרעטן די פאַרשאָלטענע ערד.

אַדיע, פשעמישל!